

012

016

INHOUD

Voorwoord	5
Een thuishonk voor kwaliteit	6
Omgevingskwaliteit: nieuwe woorden voor tijdloze waarden	14
Een dagtrip met de Rijksadviseur	17
Dat zal ik nooit vergeten	32
De blijvende man	44
Rommelige realiteit	47
Volledig overzicht adviezen	49
Introductie nieuw CRa	55

VOORWOORD

Met genoegen presenteert het College van Rijksadviseurs in dit magazine een terugblik op de periode 2012-2016.

Het College van Rijksadviseurs (CRa) is een uniek fenomeen. Het bestaat uit drie ruimtelijk ontwerpers die door het Rijk zijn aangesteld om onafhankelijk te adviseren over ontwikkelingen in architectuur, stad, infrastructuur, water en landschap. Het College bestaat sinds 2004 en het wisselt iedere vier jaar van samenstelling. Twee van de huidige leden, Eric Luiten (Rijksadviseur Landschap en Water) en Rients Dijkstra (Rijksadviseur Infrastructuur en Stad), begonnen in 2012 en zwaaien dit jaar af. Het derde lid, Rijksbouwmeester Floris Alkemade, trad aan in 2015 en zal tot 2020 aanblijven. In dit magazine ligt dan ook het zwaartepunt bij de ervaringen en bevindingen van Eric Luiten en Rients Dijkstra.

De invalshoek van de adviezen van het College is het streven naar ruimtelijke kwaliteit. De beschikbare ruimte in het intensief benutte Nederland is immers zo schaars en kostbaar, dat aan iedere ruimtelijke ingreep hoge eisen mogen worden gesteld. Het CRa stimuleert het zoeken naar de beste ontwerp oplossingen, en het adviseert niet alleen de Rijksoverheid maar ook andere betrokkenen bij grote projecten, zoals provincies, gemeenten en waterschappen.

Het College verbindt het vakgebied van ruimtelijke ontwerpers met het domein van de beslissers en opdrachtgevers, en het wordt geconfronteerd met tal van kwesties op het snijvlak van beleid, ontwerp en uitvoering. Het College heeft hierdoor naast een adviserende functie ook een signalerende waarde. Dat komt in dit magazine tot uitdrukking. U leest niet alleen wat het CRa in de afgelopen vier jaar heeft gezegd en gedaan, maar ook welke aangename en onaangename verrassingen de rijksadviseurs onderweg tegenkwamen, en welke dringende vragen nog onbeantwoord zijn gebleven.

Vier jaar geleden trad het College aan met als motto 'De techniek van het verbinden'. Hieruit spreekt het belang van verbinding en samenhang: alleen door losse plannen, belangen en ingrediënten samen te brengen, kunnen we een aantrekkelijke en betekenisvolle leefomgeving tot stand brengen en behouden. Anders dreigt fragmentatie. Maar het motto benadrukt ook dat het daadwerkelijk realiseren van verbindingen vakkennis vereist. De techniek van het verbinden staat centraal in het vak van ruimtelijke ontwerpers: architecten, stedenbouwkundigen en landschapsarchitecten. De cruciale maatschappelijke vraag, en daarmee ook een kernvraag voor het College, is hoe hun expertise en creativiteit in iedere opgave het best kan worden benut en gewaarborgd.

Deze vraag is de laatste jaren bijzonder prangend geweest. De organisatie van het beleid, het opdrachtgeverschap en het bouwproces is drastisch veranderd. Per saldo werken deze veranderingen een verdere fragmentatie in de hand. De noodzaak van ruimtelijke en maatschappelijke verbinding en kwaliteitsborging wordt steeds groter, maar de uitwerking steeds complexer. Fragmentatie gaat bijna vanzelf, terwijl voor verbinding krachtige en welbewuste inspanningen vereist zijn.

Soms gaat het mis, soms gaat het verrassend goed. De afgelopen vier jaar hebben van beide boeiende voorbeelden opgeleverd. Er is stof genoeg voor reflectie en voor de toekomst. Wij hopen dat u dit magazine waardeert als een reflectie vanuit het veld, en vervolgens gemotiveerd vooruitkijkt naar de volgende CRa-jaren, met Floris Alkemade, Berno Strootman en Daan Zandbelt.

Een thuishonk voor kwaliteit

CRa 2012 – 2016

6

Nederland gaat voortdurend op de schop. Van gebouw tot landschap, in stad en land, aan water en wegen – steeds wordt er verbouwd. Iedere ingreep heeft een eigen reden en een eigen belang, maar heeft ook invloed op de leefomgeving van anderen en raakt dus aan het algemeen belang. Het is daarom een maatschappelijke verantwoordelijkheid om iedere ruimtelijke ingreep zo goed mogelijk te doen, zodat die de kwaliteit van de omgeving ten goede komt. Met als motto: als we het doen, moeten we het goed doen.

Wat houdt dat concreet in? Hoe zorgen we ervoor dat er bij iedere ruimtelijke verandering gegarandeerd aandacht voor kwaliteit is? Dat is een indringende vraag die ieder College van Rijksadviseurs heeft bezig gehouden. Hoe geven we kwaliteitszorg een vaste woon- en verblijfsplaats, of op zijn minst een gegarandeerd logeeraadres, in de vaak complexe processen waarin ruimtelijke projecten worden uitgewerkt?

Nederland is nooit af. Zelfs in ons sterk geordende land dienen zich telkens nieuwe noden, eisen en wensen aan die doorwerken in het aanzien en de inrichting van ons leefgebied. Ook nu spelen er grote maatschappelijke ontwikkelingen die tot vergaande ruimtelijke opgaven leiden.

Toen het huidige College van Rijksadviseurs in 2012 aantrad, signaleerde het vier megatrends. De verhoudingen in de wereldeconomie verschuiven, en Nederland moet zichzelf heruitvinden om ook in de toekomst een rol van betekenis te spelen. Duurzame ontwikkeling en een ingrijpende energietransitie zijn onontkoombaar. Nederland vergrijst en de bevolking spreidt zich anders dan voorheen, met groei in de grotere steden en krimp elders. Tenslotte dwingt de kwetsbaarheid van ons laagland ons tot blijvende investering in waterveiligheid, met als bijvangst een wereldwijd unieke expertise op het terrein van ruimtelijke ordening en veiligheid in een intensief benut deltagebied.

Deze grote opgaven leiden in de praktijk tot tal van projecten en programma's, op alle niveaus en in vele formaten. Klein, middelgroot, groot, geïnitieerd en uitgevoerd door particulieren, bedrijven, organisaties, waterschappen, gemeenten, provincies, het Rijk, en vaak in onderlinge samenwerking. Er wordt gewerkt aan de rivieren, de kust, het IJsselmeer en de Afsluitdijk, aan een duurzame energievoorziening, aan wegen, spoorwegen en fietsvoorzieningen, aan groei van steden met behoud van leefbaarheid en aan vervanging van overtollig vastgoed.

Veel ingrepen zijn bedoeld voor de lange termijn. De kwaliteit die ze nu meekrijgen, werkt nog generaties lang door in het aanzien en het functioneren van de toekomstige samenleving. Dat geldt voor hoge kwaliteit maar ook voor ondermaatse. Ruimtelijke kwaliteit is daarom geen vrijblijvende luxe maar een maatschappelijke opdracht.

Wat ruimtelijke kwaliteit of ontwerpqualität is, is niet gemakkelijk in cijfers te vangen, maar goede kwaliteit is wel te herkennen. Kwaliteit gaat voorbij de kwantitatieve eisen waaraan ieder bouwplan, van woonhuis tot dijk en van fly-over tot energiesysteem, moet voldoen. Vierkante meters, isolatiewaarden, doorlaatcapaciteiten en hellinghoeken: heel belangrijk allemaal, maar bij ruimtelijke kwaliteit gaat het om meer. Het gaat niet alleen om de techniek maar ook om de toepassing, niet alleen om de correct afgewogen ingrediënten maar ook om het recept en de bereiding. Kwaliteit is geen eenheidsworst; kwaliteit kan in ieder concreet geval weer anders zijn.

Kwaliteit is een kwestie van verbinden: het verbinden van losse onderdelen tot een samenhangend geheel, en het verbinden van meerdere opgaven die, als ze elk afzonderlijk worden behandeld, elkaar in de weg kunnen zitten, terwijl ze gezamenlijk een meerwaarde kunnen krijgen. Denk bijvoorbeeld aan snelwegcapaciteit versus milieu, stedelijke kwaliteit, landschap en ecologie: alleen in samenhang kan dat iets goeds opleveren. Kwaliteit is ook een kwestie van het verbinden van tijdsdimensies, dus van acute vraagstukken met de belangen voor de lange termijn.

Kwaliteit is een kwestie van goede wil, maar ook van vaardigheid, ambacht en techniek. Die zijn onmisbaar om daadwerkelijk hoogwaardige verbindingen te leggen in een complexe maatschappij. Daarom koos het College van Rijksadviseurs in 2012 als motto: 'De techniek van het verbinden'. Dit motto verbindt kwaliteit als intentie met kwaliteit als praktijk, en vooral met de ontwerpende invalshoek die verbindingen onderkent en tot werkelijkheid maakt.

Kwaliteit nastreven betekent in de praktijk in de eerste plaats dat er in ieder planproces gegarandeerd ruimte moet zijn om over kwaliteit na

te denken. Kwaliteit zou altijd een ‘thuishonk’ moeten hebben, even vanzelfsprekend als de vaste plek van de constructeur of de calculator. Dat geldt in iedere fase van een plan, dus in de planvoorbereiding, de planvorming, en de planuitvoering. Nadat deze vaste plaats eenmaal is gewaarborgd, komt aan de orde hoe de ruimte wordt ingevuld en hoe het nog abstracte begrip kwaliteit substantie zal krijgen. Dat kan bijvoorbeeld door de inzet van ontwerpers als adviseurs, die vanuit hun brede visie collegiaal overleggen met de meer specialistische experts; die als het ware bij iedereen binnenlopen om zich samen over de plannen te buigen, twijfels te bespreken, suggesties te doen, verbindingen te leggen, en om ontwerpvoorstellen te doen.

Het waarborgen van de kwaliteitszorg stelt dus, om te beginnen, procedurele en organisatorische eisen. Het zou als vanzelfsprekend geregeld moeten zijn, vindt het College van Rijksadviseurs. Maar het thuishonk voor kwaliteit, of zelfs maar een vaste logeerkamer, spreekt in de praktijk niet vanzelf. De ervaring van de afgelopen jaren leert dat vaste aandacht voor kwaliteit er soms wel is en soms niet, en soms te zwak, te vrijblijvend of te laat, en te vaak afhankelijk van toeval. Kwaliteit wordt vaak als een luxe gezien. Iets om achterwege te laten als het zoeken ernaar complex is. Dat is een elementaire denkfout. Het waarborgen van kwaliteitszorg is daarmee een van de belangrijkste en urgentste onderwerpen geworden van het CRa.

VERSPLINTERING

De geschiedenis laat zien hoe kwaliteitszorg een logisch onderdeel van een plan kan zijn. In de zeventiende eeuw is de gebiedsontwikkeling van 's-Graveland een markant voorbeeld. Vooraanstaande Amsterdammers ontgonnen volgens een gezamenlijk plan de heide en bouwden er hun lusthoven. Ze legden zichzelf en elkaar strikte welstandseisen op waaraan iedereen zich uit goed begrepen eigenbelang hield. Bij de drooglegging van de Beemster werd de nieuwe polder opgedeeld volgens de proporties van het ‘ideale vierkant’, een ontwerpbeslissing die eigentijdse pragmatiek en klassieke esthetiek samenbracht. En de Amsterdamse grachtengordel laat een fraaie versmelting zien van waterhuishouding, lucratieve gebiedsontwikkeling, leefbaarheid en esthetiek. De systematische aanplant van bomen langs de grachten – destijds uniek in de wereld – is een voorbeeld van integrale kwaliteit; de bomen boden schaduw, frisheid en kleur aan de stad terwijl de wortels een constructief nut hadden om de kaden stevig te houden.

In de negentiende en twintigste eeuw kwam de coördinatie van ruimtelijke kwaliteit vooral bij de overheid te liggen. Kwaliteitsbesef werd een vast onderdeel van de nationale ruimtelijke ordening, ook al werd het zelden expliciet benoemd. Bij de aanleg van wegen en de inrichting van het landschap waren als vanzelf vormgevers betrokken.

De organisatie van het kwaliteitsbesef paste in de bredere Nederlandse praktijk van ‘institutioneel ontwerp’. De Rijksoverheid was destijds volop actief in uitvoerende activiteiten en niet alleen als beleidsmaker. In alle geledingen waren ontwerpende deskundigen te vinden om van vele losse ingrediënten een samenhangend gerecht te bereiden. Beroemd is de vormgeving in opdracht van staatsbedrijven als de P.T.T. en de Postbank, met hun herkenbare kleurcode van rood (post), groen (telefonie) en blauw (giro). Andere voorbeelden zijn het informatiedesign van Schiphol, het samenhangend ontwerp van stationsgebouwen, de rijksgebouwen onder de hoede van de Rijksbouwmeester, het wegontwerp door Rijkswaterstaat en de landschappelijke ontwerpen door Staatsbosbeheer. Het ‘Dutch design’ in opdracht van de staat bestreek op zijn hoogtepunt het complete scala van postzegel tot polder, en het is nog altijd een schoolvoorbeeld van het kwaliteitsmotto: als we het doen, moeten we het ook goed doen.

Maar de staat doet het niet meer. De Rijksoverheid heeft veel van haar oude werkzaamheden gestopt of afgestoten, zowel naar bedrijven (privatisering) als naar lagere overheden (decentralisatie). Het gevolg is dat wat vroeger onder één dak gebeurde, nu over vele partijen is verdeeld. De onderlinge verdeling van taken en aansprakelijkheden is bestuurlijk overeengekomen, meestal contractueel vastgelegd en juridisch dichtgetimmerd. Welke voordelen dit ook heeft, vanuit het oogpunt van kwaliteitszorg levert het ernstige hindernissen op. Als er zoveel harde scheidslijnen bestaan tussen mensen die desondanks aan hetzelfde project werken, is het veel moeilijker geworden om zomaar bij elkaar binnen te lopen om vrij te denken over kwaliteit. De gezamenlijkheid en openheid die voor werkelijke kwaliteitszorg vereist is, wordt belemmerd en zelfs verlamd door formele vragen: het is mooi en het zou beter zijn, maar wie gaat erover, wie betaalt het, en wie is aansprakelijk als het mis gaat? Er was, kortom, tot voor kort een systeem voor kwaliteitszorg dat goed werkte, maar dat afhankelijk was van de actieve, coördinerende rol van de Rijksoverheid. Vervolgens werd de actieve, operationele rol van de overheid vanuit politieke overtuiging niet langer wenselijk geacht. Sindsdien heeft de overheid zich uit veel terreinen teruggetrokken. Haar vroegere rol is niet door één partij overgenomen, maar verdeeld over vele verschillende partijen, zowel publiek als privaat. Net als vroeger zijn in een groot en complex project overzicht, coördinatie en een vrijplaats voor kwaliteit noodzakelijk; maar anders dan vroeger zijn die niet langer duidelijk geregeld. Voor zover het Rijk nog betrokken is, is dat in een totaal andere rol dan voorheen. Zoals men bij Rijkswaterstaat zegt: ‘Wij maken geen oplossingen meer, maar formuleren de vraag.’

De kwaliteitszorg is daarbij tussen wal en schip geraakt. Nu de overheid het niet meer als haar taak ziet om de voorwaarden voor kwaliteit te garanderen, moet het ‘thuisonk’ telkens opnieuw, van geval tot geval, worden bevochten. Dit is des te meer problematisch omdat hier twee belangrijke ontwikkelingen botsen. Enerzijds is er de trend van versnippering in verantwoordelijkheden en uitvoering. Anderzijds zijn er zeer grote opgaven die vanwege hun schaal juist een brede en doordachte visie en een vaste coördinerende hand vereisen, zoals de stedelijke groei met haar onstuitige mobiliteitsvragen, waterveiligheid, energietransitie en regionale krimp. De combinatie van grote opgaven en kleine oplossingen zou weleens het recept kunnen zijn voor fragmentatie, financiële verspilling, ondermaatse functionaliteit en een tekortschietende ruimtelijke kwaliteit. Het is hoog tijd om de woon- en verblijfsplaats van kwaliteitszorg opnieuw te garanderen.

KWALITEITSTEAMS

Er is veel te winnen wanneer de Rijksoverheid zich meer geconcentreerd richt op de structurele opgaven waarbij het Rijk zelf onvervreemdbaar betrokken is. Deze opgaven geven invulling aan het tweede deel van de bekende leus: ‘Decentraal wat kan, centraal wat moet’, en trouwens ook aan de vele tussenvormen waarin ‘centraal’ en ‘decentraal’ samen het beste resultaat geven.

De Rijksoverheid heeft een taak in het blijvend garanderen van de grote publieke nutsvoorzieningen in ons land. Dat zijn onder meer de weg- en infrastructuur, de digitale infrastructuur, de economische infrastructuur, de hoofdstructuur van het stedelijk systeem met zijn agglomeratiekracht en vestigingsfactoren, het watersysteem en het natuurnetwerk. Deze taken moeten hoe dan ook worden uitgevoerd en hiervoor geldt dus het kwaliteitsmotto ‘dan moeten we het ook goed doen’. Bij een hoogwaardige uitvoering kunnen bovendien andere doelen optimaal meeliften. Het rendement is het grootst als er vanaf het begin wordt nagedacht over

combinaties met meerwaarde. Eén grote opgave kan leiden tot vele grote en kleine oplossingen, en samen tot een hogere ruimtelijke kwaliteit.

Een succesvol voorbeeld is het programma ‘Ruimte voor de Rivier’, dat met het publiceren van de Planologische Kernbeslissing in 2006 van start ging, en dat met de oplevering van het laatste grote deelproject in de IJsseldelta in 2017 wordt voltooid. In plaats van de ‘traditionele’ aanpak van dijkverhogingen kwam een aanpak die de veiligheid in het rivierengebied niet zoekt in de hoogte maar in de breedte, in een stelsel van nevengeulen en overloopgebieden. Het doel van de waterveiligheid werd zodoende verbonden met natuurontwikkeling, recreatievoorzieningen en landschapsvorming en zelfs met nieuwe vormen van verstedelijking. Het programma kreeg nadrukkelijk twee doelstellingen mee: waterveiligheid én ruimtelijke kwaliteit.

Terwijl de Rijksoverheid de hoofdverantwoordelijke bleef, werd de uitvoering van ‘Ruimte voor de Rivier’ opgesplitst in 34 deelprojecten, met in ieder gebied een eigen, passende uitwerking, in een bondgenootschap van waterschappen, provincies, gemeenten en maatschappelijke organisaties en in overleg met de bevolking. Zo was een genuanceerde uitwerking mogelijk.

Vanaf het begin is een ‘Kwaliteitsteam’ of Q-team voor ‘Ruimte voor de Rivier’ ingesteld. Het Q-team dacht vanuit professionele deskundigheid en een onafhankelijke positie mee met de ontwerpers van alle deelprojecten, en waarborgde dat er steeds ruimte bleef voor een frisse blik en verrassende suggesties. Kwaliteitsverbetering bleek vaak niet te zitten in ‘meer en duurder’ maar juist in vereenvoudiging van de ontwerpoplossingen. Mede dankzij het Q-team is ‘Ruimte voor de Rivier’ ook financieel gezien geslaagd: door aandacht voor kwaliteit en de omgeving hebben projecten geen vertraging opgelopen, wat gezien kan worden als een forse besparing.

De succesvolle werkwijze met langdurig betrokken kwaliteitsteams is ook bij andere grote opgaven toegepast. Bijvoorbeeld bij de ‘Nieuwe Sleutelprojecten’: de nieuwe stations van Den Haag, Rotterdam, Arnhem, Utrecht en Breda geven alle vijf een aanzienlijke flinke economische en ruimtelijke impuls op stedelijk, regionaal en nationaal niveau. Grote snelwegprojecten zijn zorgvuldig ingepast om de kwaliteit van zowel de infrastructuur als de omgeving ten goede te komen.

SMAL OF BREED

‘Ruimte voor de Rivier’ ging van start in een tijd dat de leidende rol van het Rijk nog vanzelf sprak en het heeft daar overtuigend van geprofiteerd. Nieuwe projecten, die nu in de beginfase zijn, hebben het moeilijker. De uitvoering is over meer partijen verdeeld en de onderlinge samenhang of hiërarchie is veel minder duidelijk. Het risico is dat het complexe onderlinge overleg veel energie opsloort die niet kan worden besteed aan de beste aanpak van de gezamenlijke opgave. Geen enkele structuur voor kwaliteitszorg spreekt nog vanzelf.

10

Het ‘Deltaprogramma’ is de volgende grote verbouwing van het watersysteem. Net als bij ‘Ruimte voor de Rivier’ is hier een ‘smal’ en een ‘breed’ doel te onderscheiden. Het smalle doel is de verbetering van de waterveiligheid tegen de achtergrond van de klimaatverandering. Het brede doel is om dit smalle, sectorale doel opnieuw in harmonie te brengen met de economie, de leefbaarheid en de omgevingskwaliteit.

De brede aanpak zou voor de hand liggen; verbinding van meerdere doelen in een integraal ruimtelijk ontwerp is vanouds de kracht van het Nederlandse ruimtelijk ontwerp. Ondanks het succes van de voorloper,

‘Ruimte voor de Rivier’, ontbreekt het aan de ambitie om deze succesformule opnieuw toe te passen. Dat wil zeggen dat het Rijk tot nog toe geen aanleiding zag de centrale programmering en financiering een ruimtelijk kwaliteitskader mee te geven. Daarom is voor het Deltaprogramma voorlopig een ‘ouderwetse’, sectorale aanpak gekozen. Het Rijk beperkt zich tot zijn wettelijke taken en de uitvoering is grotendeels overgedragen aan de waterschappen, die de taak ieder op een eigen manier opvatten. Er is geen garantie voor samenhang of kwalitatieve meerwaarde.

Ook bij het altijd zeer ingrijpende ontwerpen en inpassen van nieuwe of te verbreden snelwegen is aandacht voor ruimtelijke kwaliteit facultatief geworden: soms wel, soms niet, afhankelijk van toeval. Discussies over inpassing komen vaak niet verder dan de hoogte van het geluidsscherp. Kwaliteit wordt te vaak als een extraatje gezien, als een kers op de taart in plaats het gist in het brood, zoals het zou moeten zijn. Er is geen consistent ‘geheugen’ om de zich steeds uitbreidende ervaring met kwaliteitszorg op te slaan en voor latere toepassing beschikbaar te houden. Kennis van het verleden laat zien dat we het eerder hebben gedaan, en dat we weten hoe we vroegere resultaten kunnen reproduceren en verbeteren; als daar geen oog voor is, worden steeds opnieuw kansen gemist en beginnersfouten gemaakt. Plannings lopen uit door gebrekkige toepassing van bestaande kennis bij het overleg met burgers en bedrijven in de omgeving. Haalbare verbeteringen blijven buiten beeld door gebrek aan echte onderzoeksruimte. Wanneer kwaliteitszorg met de rem erop en met gebrekkige continuïteit wordt toegepast, wordt nooit het goede, complete niveau behaald dat zichtbaar is in onze ‘best practices’.

Een andere grote opgave is de energietransitie, met concreet de vraag waar wel en geen windturbines en zonnepanelen zullen komen. De grote ruimtelijke dilemma’s worden hier op een bijzonder ongemakkelijke manier heen en weer geschoven. De regering verwachtte enkele jaren geleden, bij het afsluiten van het ‘Energieakkoord’, dat de oplossingen in de markt en de samenleving zouden worden gevonden. Dat blijkt niet te lukken, en de onopgeloste kwesties kloppen na een moeilijke rondtocht weer aan bij het Rijk. Een belangrijke rol is weggelegd voor de provincies, die echter hun deskundigheid nog moeten vergaren. Ook vinden ze het in de praktijk moeilijk om onderling samen te werken, ook als de opgave overduidelijk de grenzen overschrijdt. Een treffend voorbeeld is het verschil in beleid tussen Groningen en Drenthe. De provincie Groningen wil uit landschappelijke overwegingen geen windmolens in haar deel van de Veenkoloniën, terwijl pal over de grens Drenthe hetzelfde landschap hiervoor juist heel geschikt acht. Los van de vraag wie gelijk heeft: het is duidelijk dat de waarde van een samenhangend landschap het onderspit heeft gedolven.

ZWAAN-KLEEF-AAN

Hoe het beter kan, laat de aanpak van de Afsluitdijk zien zoals die in de afgelopen jaren vorm heeft gekregen. De hoofdpoging is een verbeterde hoogwaterveiligheid en het vergroten van de spuicapaciteit bij een stijgende zeespiegel. Het kabinet heeft voldoende geld gereserveerd, en Rijkswaterstaat is verantwoordelijk voor het project. Meteen aan het begin van de planvoorbereiding heeft Rijkswaterstaat iedereen uitgenodigd om zich met aanvullende wensen en plannen bij dit *grand projet* aan te sluiten, overigens wel met medeneming van een voldoende budget. Uiteindelijk kunnen al deze wensen een plaats krijgen in een omvattend ontwerp voor De Nieuwe Afsluitdijk. De extra wensen komen van provincies, gemeenten, bedrijfsleven en maatschappelijke organisaties. Als de dijk toch wordt

aangepakt, kunnen ook de autoweg en de fietspaden worden vernieuwd, de natuur kan profiteren, de recreatieve functie kan beter, het Afsluitdijkmonument wordt gerestaureerd en er wordt aan verduurzaming gewerkt. Het wordt een ware zwaan-klaaf-aan-dijk.

Nog niet alle vragen die de stapeling van doelen en betrokkenen oplevert, zijn opgelost, maar de richting is interessant. Een complicerende factor is hoe deze opgave zich verhoudt tot de 'nieuwe aanbestedingsvormen' waarin projecten zoveel mogelijk in één pakket voor lange tijd worden uitbesteed aan een samenwerkingsverband van marktpartijen.

Interessant is de poging om, onder andere omstandigheden dan vroeger, met een kleinere rijksrol en een meer samengesteld opdrachtgeverschap, toch meerdere doelen te verbinden en kwaliteit na te streven. De verbouwing van de Afsluitdijk is een nieuw type gezelschapsspel in ruimtelijke investering waarvan de spelregels voor een deel al doende moeten worden gevormd. De grote opgave is om van een samengesteld plan naar een integraal plan te komen, van een optelsom van ambities naar één nieuwe Afsluitdijk. Om de aandacht voor kwaliteit vanaf het begin een vast adres te garanderen, is een ambtelijke werkgroep Ruimtelijke Kwaliteit actief, zijn er twee ontwerpers met een groot professioneel mandaat aan de projectorganisatie toegevoegd, is een integraal masterplan voor de gewenste beeldkwaliteit samengesteld en is een multidisciplinair kwaliteitsteam ingesteld dat gevraagd en ongevraagd aan alle betrokken bestuurders adviseert en alle initiatieven becommentarieert.

RUIMTE VOOR DE STAD

In de voorbeelden tot nu toe was waterveiligheid een constante: Ruimte voor de Rivier, Deltaprogramma, Afsluitdijk. Dat is niet toevallig. Van alle dringende grote ruimtelijke opgaven staat de aloude 'strijd tegen het water' in Nederland het minst ter discussie; nut en noodzaak worden in essentie al eeuwenlang aanvaard en alleen de uitwerking varieert.

Maar er zijn andere opgaven met eenzelfde urgentie die een vergelijkbare aanpak verdienen, en die toch niet deze erkenning krijgen. De belangrijkste is de verstedelijkingsopgave. We zouden de Nederlandse metropool als grote, samenhangende opgave moeten beschouwen, naar analogie van het Deltaprogramma. Op dit moment wordt de doorgaande ontwikkeling van stedelijk Nederland echter hoofdzakelijk als een provinciale, stadsregionale en lokale verantwoordelijkheid gezien. Ieder werkt op eigen wijze, vaak langs elkaar heen of in onderlinge concurrentie, soms in samenwerkingsverbanden, die echter ook weer kunnen worden opgegeven als dat beter uitkomt. De rol van het Rijk is beperkt. Vaak verschijnt het Rijk pas ten tonele als er als gevolg van stedelijke groei knelpunten ontstaan op de rijkswegen.

Toch is ook hier een meer samenhangende benadering voorstelbaar, in een programma dat 'Ruimte voor de Stad' zou kunnen heten. Met een meerwaarde die vergelijkbaar is met die van 'Ruimte voor de Rivier'. Het Rijk is hoe dan ook betrokken bij de verstedelijking, omdat de concurrentiekracht en de leefbaarheid van de Nederlandse metropool in het geding zijn. Het Rijk behoort mee te denken over stedelijke ontwikkellocaties, omdat hun ligging gevolgen heeft voor de rijksinvesteringen in snelwegen, rails en spoorwegknooppunten. Een slordige verstedelijking vormt een aanslag op die investeringen en ook op de kwaliteit van het landschap als ecologische en recreatieve ruimte, en op de leefbaarheid. Een trefzekere, intelligente verstedelijking daarentegen betekent een optimale benutting van rijksinvesteringen voor een economisch krachtige metropool waarin bereikbaarheid, agglomeratiekracht en leefbaarheid cruciale factoren zijn. Zo bezien is er zelf een rijksbetrokkenheid weggelegd voor de stedelijke

fietsnetwerken. Want in het succesvol en leefbaar functioneren van stedelijke centra speelt de ‘first en last mile’, zoals verkeerskundigen het noemen, een belangrijke rol. Stadscentra die uitstekend en aantrekkelijk bereikbaar zijn per fiets, vormen een robuuste en vitale economische biotoop. Zij kunnen zonder veel moeite een grote concentratie werknemers en bewoners opnemen, zodra de auto niet meer het primaire vervoermiddel (en ruimtevreter) hoeft te zijn. Dat vereist dat de bereikbaarheid en de flexibiliteit worden gewaarborgd door een geolied en efficiënt systeem van OV en fiets, dat uitstekend aansluit (ook met goede stallingen) op het spoor.

Het programma ‘Ruimte voor de Stad’, met zijn afgewogen samenspel van lokaal, regionaal, provinciaal en landelijk vernuft, bestaat nog niet. Maar het zou een krachtig middel zijn om vele losse inspanningen te verbinden op een hoger plan te brengen. Als een nieuw raamwerk voor ruimtelijke kwaliteitszorg die zowel concurrentiekracht als leefbaarheid dient.

WIE GAAT WAAR OVER

Zo is de *governance* van het kwaliteitsstreven een urgent onderwerp geworden. Wie gaat waarover? Wie is op welk moment aanspreekbaar over welk deel van de kwaliteit? Als burgers ontevreden zijn over het aanzien van stad en land, over onzorgvuldige ingrepen en onnodige lelijkheid, bij wie kunnen ze dan terecht?

De *governance*-vraag is onvermijdelijk in een dichtbevolkt en intensief gebruikt land. Ze is inherent aan de ruimtelijke ordening. Lokale, regionale, landelijke en zelfs internationale belangen ontmoeten elkaar op hetzelfde stuk grond en strijden om de voorrang. Conflicten zijn onvermijdelijk, en daarom moeten er heldere, praktische methoden zijn om conflicten te hanteren, zo mogelijk voordat ze uitbreken. Een intelligent, integraal ontwerp is een van de beste manieren om conflicten voor te zijn.

De privatisering en de decentralisatie van de afgelopen twintig jaar hebben de *governance* ingrijpend veranderd. Er is inmiddels veel ervaring met ruimtelijke processen onder het nieuwe regime van decentralisatie en privatisering. Op basis van deze praktijkervaring constateren we dat kwetsbare maar onmisbare waarden zoals ruimtelijke kwaliteit in de nieuwe situatie niet meer als vanzelfsprekend worden behartigd. Dat moet veranderen, willen we niet voor lange tijd spijt krijgen van slechte prestaties. Er zijn andere ‘checks and balances’ nodig en anderen waarborgen voor zorgvuldig handelen. We hebben de afgelopen jaren een paar interessante ontwikkelingen gezien, die het waard zijn om voort te zetten. Maar hun perspectief is nog kwetsbaar en te vaak is besef van kwaliteit een zaak van willekeur.

Hieruit volgt een programma voor de komende jaren. Wat zou er, gezien vanuit de ervaringen van het College in de afgelopen vier jaar, nu moeten gebeuren? Kwaliteitszorg moet een integraal onderdeel worden van alle projecten met maatschappelijke impact. In de opzet van de kwaliteitszorg moeten de waarden en belangen van alle betrokkenen tot hun recht komen, en de onafhankelijkheid en de continuïteit moeten zijn gewaarborgd. Vooraf moeten de positie, rol en ‘onderzoeksruiimte’ van de kwaliteitszorg duidelijk zijn voor iedere fase van het project. Kwaliteit moet, kortom, een thuishonk krijgen, een vaste plaats in een project, waarin het besef van kwaliteit zich van het begin tot het eind thuis kan voelen.

Omgevings- kwaliteit: nieuwe woorden voor tijdloze waarden

Wie goed zoekt, vindt de eerste omschrijving van ‘ruimtelijke kwaliteit’ in 1970, toen de Amerikaanse architect Amos Rapoport schreef over ‘spatial quality – what is meant by “good” or “bad” space’. En zo eenvoudig is het eigenlijk ook. Kwaliteit gaat over goed en slecht.

Maar, en dat is cruciaal, kwaliteit gaat zelden over goed en slecht in morele zin. Het gaat over zaken die goed of slecht gemaakt zijn, die goed of slecht in het gebruik zijn, of waar je een goed of slecht humeur van krijgt.

Dit kwaliteitsbegrip werd populair vanaf de jaren 1970. Het was de tijd waarin de grote ideologieën (‘de grote verhalen’) in een crisis raakten. Wat politiek of moreel gezien goed en slecht was, was minder duidelijk dan voorheen. Het begrip ‘kwaliteit’ maakte het mogelijk om het, ondanks die onzekerheid, toch over waarden te hebben.

Het kwaliteitsbegrip maakte een opmars in het bedrijfsleven, in de kunsten, in het overheidsbeleid. Kwaliteit was het thema van een van de beroemdste boeken uit die tijd, ‘Zen en de kunst van het motoronderhoud’ door Robert Pirsig. Wereldverbeteraars waren uit de mode en Philips lanceerde de slagzin ‘Let’s make things better’.

De variant ‘ruimtelijke kwaliteit’ werd in 1984 in Nederland geïntroduceerd door de toenmalige minister Pieter Winsemius, als het nieuwe kernbegrip van de ruimtelijke ordening.

Vóór die tijd streefde het ruimtelijk beleid ook al naar kwaliteit, maar werd het niet zo genoemd. Zo presenteerde de Nederlandse regering in 1956 een ruimtelijkeorderingsbeleid met als doel ‘een voor de gemeenschap zo gunstig mogelijk evenwicht’. Ook latere formules als ‘zo goed mogelijk’ en ‘op de beste wijze’ getuigden van een kwaliteitsstreven. Het bleef grotendeels impliciet maar was daarmee niet minder krachtig.

Toen ‘ruimtelijke kwaliteit’ een officieel beleidsdoel werd, en dus moest worden omschreven, kwam Vitruvius van pas. Deze Romeinse architect stelde twintig eeuwen eerder drie eisen aan een bouwwerk: het moet solide, bruikbaar en mooi zijn. Oftewel: firmitas, utilitas, venustas. In modernere vorm vertalen de Engelsen het als ‘firmness, commodity and delight’, en ook in Nederland bleken talloze varianten mogelijk. Bijvoorbeeld ‘toekomstwaarde, gebruikswaarde, belevingswaarde’ en ‘ecologie, economie, esthetiek’. Ook in ‘planet, profit, people’ is de oude Romein herkenbaar.

De drie van Vitruvius hebben een tijdloze waarde, maar ze moeten nog wel worden uitgewerkt om in de dagelijkse praktijk toepasbaar te zijn. Ze bieden vooral een overzichtelijke hoofdstukindeling om over kwaliteit te spreken, terwijl de inhoud van ieder hoofdstuk nooit definitief vaststaat en altijd in uitvoering blijft. Ook is het nog een taaie klus om de drie waarden in onderlinge samenhang te plaatsen, als een integraal geheel, en te voorkomen dat ze in losse brokken uiteenvallen.

Er is sinds 1984 dan ook veel gesleuteld om het kwaliteitsbegrip onder veranderende omstandigheden te kunnen toepassen. Met nadruk afwisselend op het professionele kwaliteitsoordeel, op het gesprek, of op bureaucratische checklists met talloze af te vinken kwaliteitsfactoren.

Kwaliteit is een blijvend streven, een ambitie die met regelmaat groot onderhoud vereist en dan opnieuw in de lak wordt gezet. In de afgelopen jaren gebeurde dit toen het kabinet de term ‘omgevingskwaliteit’ introduceerde ter vervanging van ‘ruimtelijke kwaliteit’. En in het advies hierover dat het CRa eind 2015 uitbracht.

Omgevingskwaliteit vereist, aldus het CRa, een balans tussen economische concurrentiekracht en leefbaarheid. Ook bij de aanpak van de grote thema’s van de 21ste eeuw, zoals klimaatadaptatie, herbestemming en energietransitie, moet die balans worden gezocht. De Rijksoverheid heeft een eigen zorgplicht voor de grote publieke nutsvoorzieningen

(wegen, water, natuur, digitaal). De systemen moeten duurzaam zijn, en de gebruiksregels helder. 'Deze systemen moeten compleet, toekomstbestendig, betrouwbaar, gezond en veilig worden gemaakt, maar ook op zorgvuldige wijze worden vormgegeven en ingepast in de omgeving, als voorwaarde voor omgevingskwaliteit. De omgevingskwaliteit neemt toe naarmate de benutting van de systemen slimmer, efficiënter, rendabeler en schoner is georganiseerd.' Het CRa omschrijft omgevingskwaliteit als de som van ruimtelijke kwaliteit en milieukwaliteit. Om alle elementen van het kwaliteitsbegrip te verbinden en te integreren, is een ontwerpende benadering vereist.

Samengevat in drie formules:

Omgevingskwaliteit = concurrentiekracht x leefbaarheid

Omgevingskwaliteit = duurzame nutsnetwerken + heldere gebruiksregels

Omgevingskwaliteit = ruimtelijke kwaliteit + milieukwaliteit

Het is een eigentijdse verwoording van het kwaliteitsstreven die past bij de grote maatschappelijke en ruimtelijke opgaven, en bij een overheid die haar kracht wil concentreren op een beperkt aantal cruciale taken. Het houdt rekening met de complexiteit van de samenleving en de opgaven terwijl het tegelijkertijd streeft naar verbinding en integratie. Het verbindt al deze factoren met de bijzondere expertise van het ruimtelijk ontwerp. Het wil een 'goede' omgeving bevorderen en een 'slechte' omgeving tegengaan. Ook in deze nieuwe formulering zijn de vertrouwde waarden van Vitruvius te herkennen: houdbaarheid, bruikbaarheid, aantrekkelijkheid.

Het gaat, aldus het CRa, om 'een goede omgeving voor onze toekomstige samenleving'. Het gaat, kortom, onveranderlijk om de kwaliteit van de wereld waarin wij leven.

Een dagtrip met de Rijksadviseur

De projecten waaraan een Rijksadviseur werkt, laten zich het best in het veld beoordelen. Rients Dijkstra en Eric Luiten nodigen u uit voor dagtrips naar hun favoriete locaties.

Fietsland

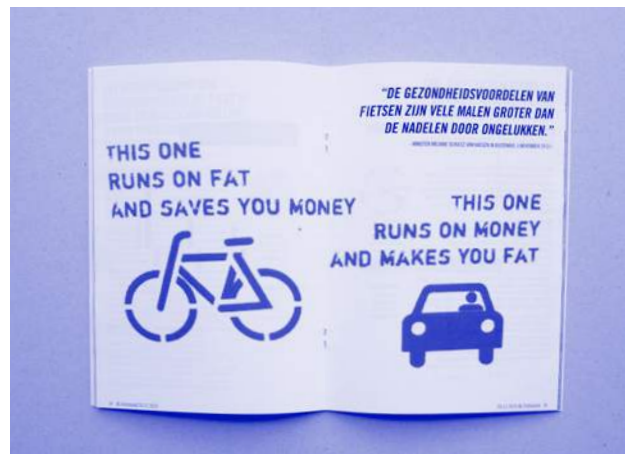
Enkele weken na het begin van mijn Rijksadviseurschap doe ik een verbazingwekkende ontdekking: de fiets wordt door de Rijksoverheid als een lokaal onderwerp beschouwd. Dus iets voor gemeenten, stadsregio's of provincies, maar niet voor het Rijk. Dat verbaast me. Vervoerskundigen benadrukken de deur-tot-deur-benadering, de *first and last mile*, en het belang van alternatieven voor de auto ten behoeve van goede stedelijke bereikbaarheid, economie en leefbaarheid. Dat zijn dezelfde onderwerpen als in de Structuurvisie 2012 van het Rijk. Dan is de fiets toch ook een rijksonderwerp?

We starten een onderzoek vanuit de vraag: draagt de fiets bij aan de nationale belangen en doelen in de Structuurvisie 2012? Het antwoord staat in het samen met onderzoeker-ontwerper Stefan Bendiks opgebouwde advies 'Fietsland': een volmondig 'ja'. Het Rijk zou een betrokken, actieve deelnemer moeten zijn bij het nadenken over de rol van de fiets in de ruimtelijke ordening.

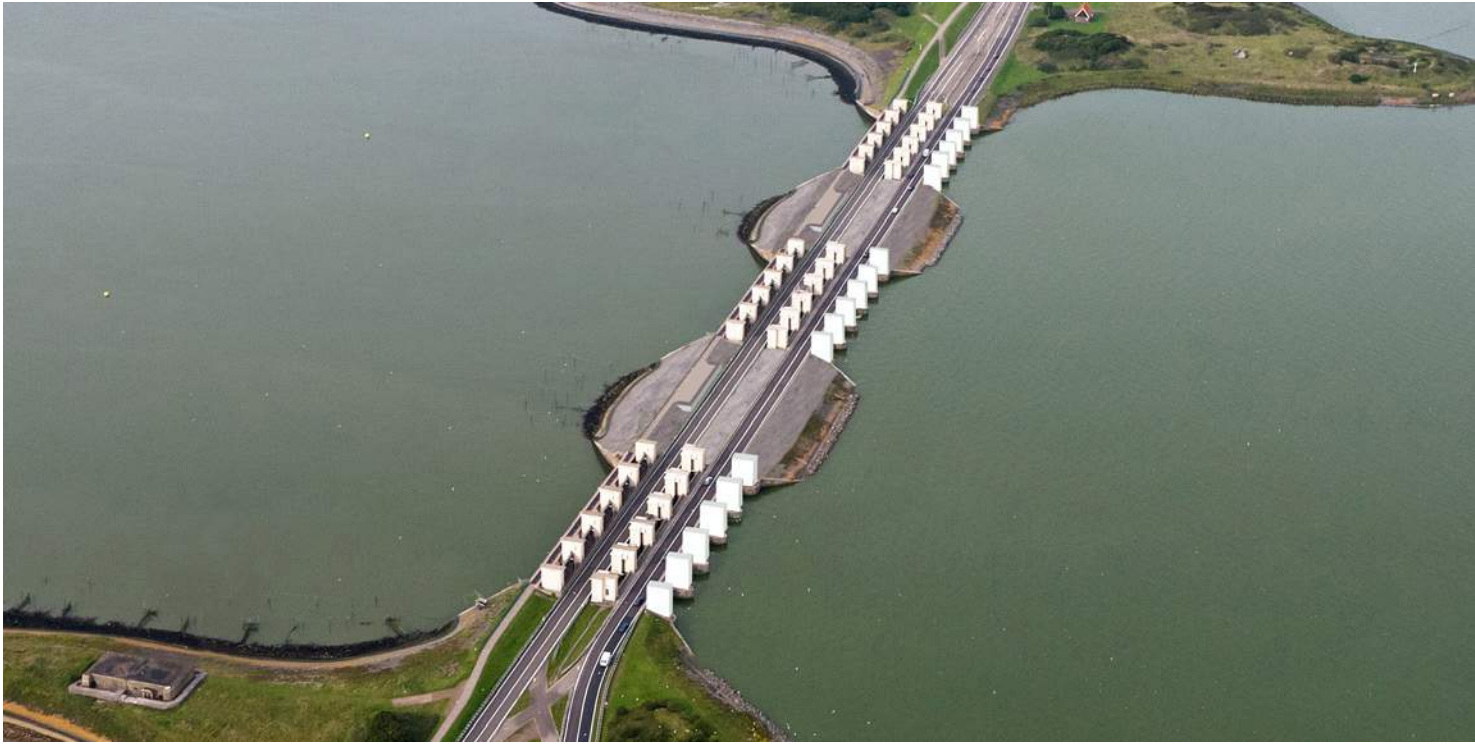
We presenteren Fietsland aan het ministerie, bij decentrale partijen in het land, op het Nationaal Fietscongres in Zwolle. We sluiten aan bij het initiatief Tour de Force, de gezamenlijke fietsagenda van alle overheden. Er ontstaat enthousiasme, er komt beweging in. Het Rijk zet meer ambtenaren in voor de fiets, er komt aanvullend budget voor fietsenstallingen bij stations. De fiets wordt niet langer genegeerd; het Rijk is weer trots op Nederland Fietsland.

Noteer alvast: een fietsexcursie door Fietsland in 2019. Nederland schudt Kopenhagen van zich af en is weer het meest vooruitstrevend fietsland.

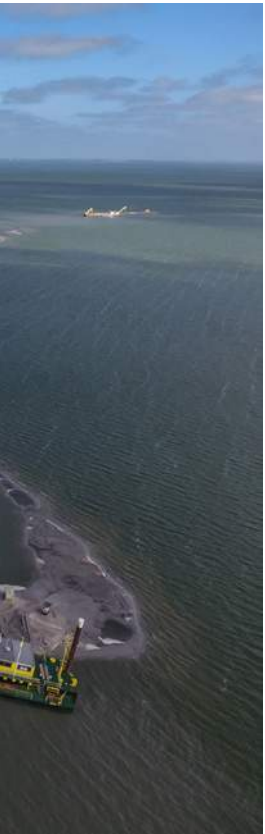
Rients Dijkstra

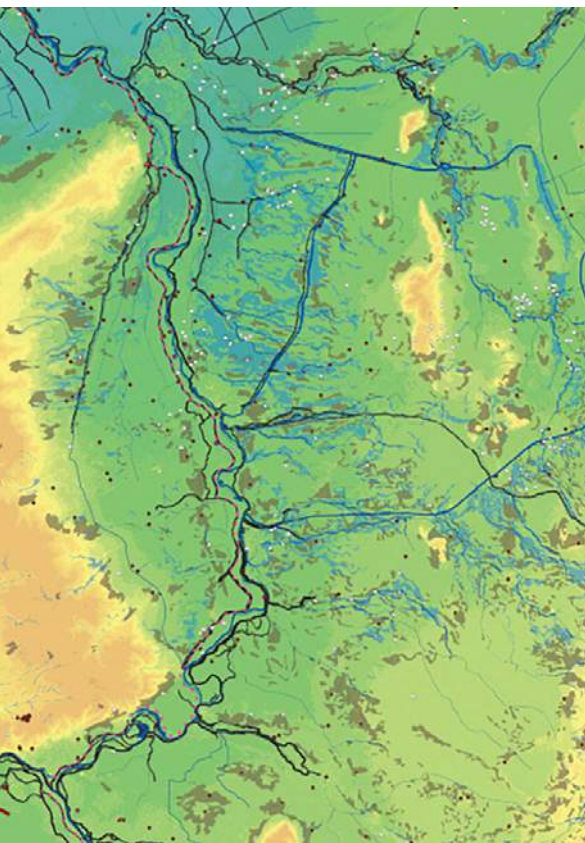

bron: Artgeneering

Kinderdijk

Een paar jaar geleden publiceerde ik samen met Marieke Berkers in Blauwe Kamer zes bezoekjes aan Nederlandse werelderfgoederen met een landschappelijke schaal en sfeer. De ‘kennismaking’ met de molengang van Kinderdijk was een regelrechte afknapper. De wijze waarop je daar als geïnteresseerde erfgoedsnuiver wordt ontvangen en meegenomen – en we hebben het over zo’n 350.000 bezoekers per jaar – was tenenkrommend.

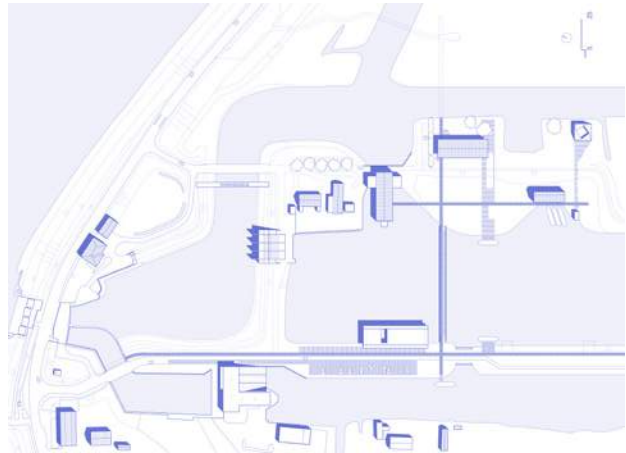
Het ongecensureerde verslag van ons bezoek, krachtig ondersteund met foto’s van Daniël Nicolas, leidde tot consternatie, bezinning en vervolgens actie bij de Unesco-siteholder. De organisatie werd geprofessionaliseerd en de weg werd vrij gemaakt voor een nieuw inrichtingsplan voor het hele entreegebied (opgesteld door H+N+S Landschapsarchitecten) en een prijsvraag voor de vormgeving van een nieuw bezoekerscentrum. Het ontwerp van twee jonge architecten uit Den Haag (M&DB) kwam boven drijven, vanwege het dienstbare karakter, de slimme indeling en de alzijdige oriëntatie van het gebouw. In no-time werden voldoende sponsors bereid gevonden de bouw mogelijk te maken.

Ik gok op 2018 als jaar van oplevering. Ik hoop dat u mij dan wilt vergezellen in een volledige opgeknapt landschap van wereldklasse. Laten we hopen op een strenge winter, dan kunnen we er misschien schaatsend van genieten.

Eric Luiten

bron: M&DB architecten

bron: M&DB architecten

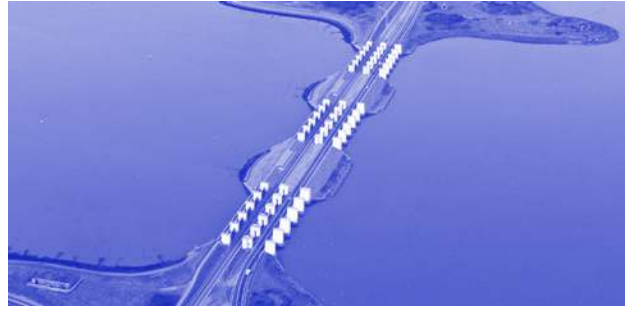
De vernieuwde Afsluitdijk

Laten we vast een afspraak maken voor de zomer van 2023. Dan is het werk aan de Afsluitdijk afgerond: een nieuwe buitenzijde, een iets opgehoogde dam, een reeks enorme pompgemalen ingebouwd in de huidige spuisluizen, turbines voor de opwekking van stromingsenergie, een volledig heringericht gebied rond het Monument, een eigenzinnig vormgegeven informatiecentrum op Kornwerderzand en niet te vergeten, de vismigratierivier.

The grand old lady van de Nederlandse waterstaat wordt zorgvuldig in een volgende conditie gebracht, klaar om hogere peilen van de Waddenzee en toenemende peilfluctuaties in het IJsselmeer glimlachend het hoofd te bieden. Als het aan Fryslân ligt, komt er ook nog een brede sluis voor de reuzejachten uit Makkum. Yttje Feddes en Paul de Ruiter zijn de ervaren ontwerpers die Rijkswaterstaat bijstaan in het bewaken van de ruimtelijke kwaliteit van een project dat zowel de versteviging als de perforatie van de dijk omvat. Hun Masterplan Beeldkwaliteit is een kraakhelder kompas voor de borging van de functionele samenhang, de landschappelijke zelfverklarendheid, de constructieve evidentie, de utilitaire uitstraling. “Spectaculaire eenvoud”, noemt het kwaliteitsteam dat sinds een half jaar. De opdracht die Daan Roosegaarde heeft meegekregen om de icoonwaarde van de Afsluitdijk ook voor de eenentwintigste eeuw invulling te geven wordt tegen deze achtergrond kritisch gevolgd, dat begrijpt u.

Eric Luiten

vogelvlucht sluisen bij aan-landing Noord-Holland

bron: Feddes-Olthof landschapsarchitecten / Paul de Ruiter Architects

vogelvlucht bij aanlanding Friesland

bron: Feddes-Olthof landschapsarchitecten / Paul de Ruiter Architects

A16 tunnelmond bij de Rotte verplaatst

Het is 2021 en ik gebaar naar mijn vrouw en zoons dat we even moeten stoppen. We stappen af en ze kijken me vragend aan. We staan op de Bergese Linker Rottekade, de zuidoostelijke oever van de Rotte, ter hoogte het Lage Bergse Bos. Mijn jongste zoon, zijn iPhone12 met Google Maps in de hand, vraagt me: ‘Pap, die weg waar jij het altijd over had toen je Rijksadviseur was, die A16, waarom is die er nooit gekomen?’ ‘Kijk eens goed om je heen’ antwoord ik. In de verte stromen auto’s in een flauwe bocht het Terbregseplein af om dan achter een rij bomen uit het zicht te verdwijnen. ‘Een tunnel?’ vraagt hij.

De planuitwerking van de inpassing van de A16 Rotterdam (een ‘bypass’ tussen de A20 en de A13, ten Noorden van Rotterdam The Hague Airport) verliep moeizaam. Er was geen kader om het grote wegproject in het landschap in te passen, en daardoor was het lastig voor het project om een vaste koers te varen. Het wegontwerp en het landschap zaten elkaar in de weg, zo werd duidelijk tijdens een presentatie van het ontwerpteam aan het Q-team. De ontwerpers hadden een tunnel door het Bergsche Bos getekend waarvan de mond vlak naast de Rotte zou komen, wat funest zou zijn voor de landschappelijke en recreatieve waarde van de Rotte. De zorgen en suggesties van het Q-team hebben effect en de tunnelmond wordt ruim 130 meter opgeschoven.

Zodat we in 2021 nog altijd de geliefde fietsroute langs de Rotte-oeveren kunnen nemen, meeslingerend met het water, met de tunnelmond op discrete afstand.

Rients Dijkstra

bron: RWS

Loket knooppunten: Beverwijk, Hoofddorp, Weesp en Almere

De zomer van 2020 is een goed moment voor een knooppuntendagtrip langs de stationsgebieden van Beverwijk, Hoofddorp, Weesp en Almere. Het stationsplein van Beverwijk is dan getransformeerd tot een aantrekkelijk stadsplein met goede openbare ruimte, horeca en andere voorzieningen. Op het plein vinden evenementen plaats en de eerste woningen op het nu nog braakliggende terrein zijn opgeleverd. De aangrenzende straat De Wijckermolen is opnieuw ingericht en de bouw van een hotel is gestart.

In Hoofddorp is de oostelijke stationsentree klaar. Deze ooit nogal naargeestige ruimte functioneert nu als een volwaardige entree tot de sporen. Het gebied eromheen (Beukenhorst-West) is van een verouderd bedrijvenpark getransformeerd tot een stedelijk gebied met wonen, werken en aantrekkelijke openbare ruimte. Direct naast het station, bij de nieuwe fietsenstalling, is een oude boerderij herbouwd met daarin een horecafunctie.

Het stationsgebied van Weesp is nog vol in ontwikkeling. Het station gaat van zes naar acht sporen en er wordt gewerkt aan een nieuwe onderdoorgang voor fietsers en voetgangers en een nieuw stationsgebouw. De gemeente heeft het stationsgebied aangepast; de bussen zijn naar de achterzijde verplaatst en de loopstromen zijn logischer georganiseerd. Dat komt het functioneren van het stationsgebied ten goede, ook tijdens de werkzaamheden.

We eindigen de dagtrip in Almere, waar de openbare ruimte rond het station is heringericht tot een groenstedelijke omgeving. Aan de noordzijde is de verblijfskwaliteit verhoogd door het toevoegen van functies, aan de zuidzijde zijn gebouwen getransformeerd waardoor het hele gebied een impuls heeft gekregen. Samen met NS en ProRail zijn het stationsgebouw en de stationshal opgeknapt, als eerste fase in de transformatie van het gebouw; de tweede fase volgt na de Floriade van 2022.

Rients Dijkstra

Ruimte voor de Rivier

In 2017 wordt, naar verwacht, het Reevediep opgeleverd, de nieuwe bypass van de IJssel bij Kampen. Het is de apotheose van het meerjarenprogramma 'Ruimte voor de Rivier', dat uit ongeveer grote en kleinere interventies in de stroomgebieden van Waal, Rijn, Lek en IJssel heeft bestaan.

Ik nodig u uit om met mij op bezoek te gaan bij wat ik *The Big Five* ben gaan noemen, vijf ingrepen die samen prachtig de bandbreedte van 'Ruimte voor de rivier' illustreren: Noordwaard (met de mooie bruggen), Munnikenland (met de reusachtige klimaatdijk), Veur-Lent (met de nieuwe stadskade), Deventer (en zijn royale nevengeulen) en Reevediep (met zijn nieuwe dijken en routestructuur). En als we dan toch in de buurt zijn pikken we de Overdiepse Polder, de kribverlaging in de Waal en de dijkverleggingen bij Cortenoever en Voorsterklei ook nog even mee.

We gaan bij voorkeur in het voorjaar als het rivierwater op zijn hoogst is en we trekken er een week voor uit, waardoor we zowel de kwantitatieve als de kwalitatieve effecten van het werk op hun best kunnen zien en de makers uitgebreid kunnen ondervragen. Ik hoop dat u met mij opnieuw wil vaststellen dat een ingrijpende en omvangrijke ruimtelijke transformatie, mits goed bestuurd en begeleid, een beter cultuurlandschap kan voortbrengen dan hetgeen waarmee we vertrouwd waren.

Eric Luiten

foto: Jeroen Bosch (in opdracht van CRa)

Waterschap Drents Overijsselse Delta

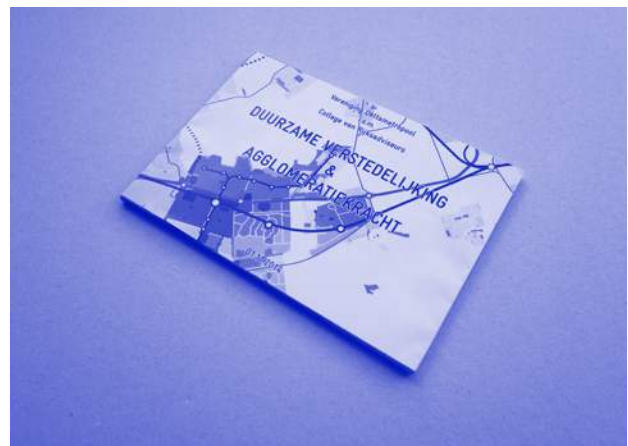
Ladder Duurzame Verstedelijking 2022, Nederland. Na jarenlang te hebben getwijfeld over de beste aanpak, komen Rijk en bouwend Nederland met een gezamenlijk initiatief ‘De Ladder Voor De Duurzame Stad’. Het Rijk versterkt de positie van de Ladder voor Duurzame Verstedelijking en bouwend Nederland vult deze aan met een gebiedslabel à la BREEAM. Gecombineerd vormen ze een mooi, innovatief instrument dat nonchalante, inefficiënte gebiedsontwikkeling en verrommeling tegengaat.

De oorspronkelijke Ladder wordt in 2012 gepresenteerd als onderdeel van de Structuurvisie. De essentie van de Ladder is de volgende: beoordeel, bij een initiatief tot ontwikkeling, of er vraag is naar het voorgestelde bouwprogramma. Ga dan na of er voor dat programma goede binnenstedelijke locaties beschikbaar zijn. Onderzoek, als dat niet het geval is, een (potentieel) multimodaal ontsloten locatie voor het programma. De Ladder lijkt me een no-brainer, gegeven de ambities van de Structuurvisie 2012.

De Ladder combineert (economische) agglomeratiekracht en robuuste bereikbaarheid met een zorgvuldige omgang met nog onbebouwde grond. Omdat er klachten zijn over de toepassing ervan, wordt al vrij snel daarna over afschaffing gesproken: het lijkt ons een typisch geval van het kind met het badwater weggooien.

We besluiten een test te doen. Kan de markt vraag voor woningbouw in Zuid Holland - 230'000 woningen tot 2030 - ondergebracht worden binnen bestaande steden en dorpen, met respect voor de gewenste woonmilieu? De vereniging Deltametropool zet haar ruimtelijke GIS-database in voor een scan van locaties in de provincie en toont aan dat dat inderdaad kan. Ze demonstreert ook dat de praktijk een heel ander beeld laat zien: een groot deel van de woningen staat gepland buiten bestaand stedelijk gebied, en bijna de helft van de geplande woonmilieus sluit niet goed aan op de bereikbaarheid van de locatie. We adviseren om de Ladder veel serieuzer te gaan toepassen en monitoren.

Rients Dijkstra

Marker Wadden

Begin 2016 is in opdracht van Rijks-waterstaat en Natuurmonumenten begonnen met met de aanleg van de Marker Wadden, een artificieel natuurgebied in het Markermeer. Het inrichtingsplan is gemaakt en wordt uitgevoerd door een consortium rondom Boskalis.

Hier komt een nieuw moerasgebied van minstens 750 hectare groot, dat in zichzelf al een aantrekkelijk biotoop wordt en dat ook de circulatie en opschoning van het troebele water zal bevorderen. Het wordt een vogelparadijs dat zijn Hollandse weerga niet kent. Bezoekers zullen alle ruimte en gelegenheid krijgen om de archipel te verkennen. Zo'n bezoek is eigenlijk nu al interessant omdat je de vorderingen van de aanleg prachtig kunt volgen. VISTA ontwierp een reeks eilanden achter een stevige ontginningsas van zand. In de eilanden worden subtiele zoetwatergradiënten gemaakt, waarin een hele voedselketen tot ontwikkeling komt. Je gelooft het niet, maar nog vóór de oplevering hebben bestuurders, baggeraars, ecologen en landschapsarchitecten uit heel de wereld zich gemeld voor een excursie.

Teken met mij in voor een primeur op uitnodiging van Natuurmonumenten: een bootreisje naar de eerste contouren van voortgezette Hollandse scheppingsdrang. We vertrekken vanuit de haven van Lelystad. Met recht worden de Marker Wadden in de hoofdstad al de *Amsterdam Wilderness* genoemd, daar hebben ze de potentie van deze dagtrip al door.

Eric Luiten

Bron: VISTA landschapsarchitectuur en stedenbouw / Boskalis

Transformatie Ringwegen

Laten we in 2030 op bezoek gaan bij de A10 West in Amsterdam. Na een opmerkelijk staaltje van verkeershindervrij bouwen worden de contouren van de nieuwe inpassing van de Ring A10 in het centrum zichtbaar. Zelfs uit China komt belangstelling voor de gebruikte innovatieve technieken. Het programma voor de Ring illustreert de grote veranderingen die de stad in de laatste vijftien jaar heeft ondergaan. Door de succesvolle fasering naar zelfsturende auto's op de Ring A10 heeft de snelweg een heel ander aanzien gekregen. Auto's met bestemming centrum rijden compact en met constante snelheid op de buitenste rijbanen: het voorsorteren vindt plaats voordat de ring betreden wordt. Ter plaatse van de afritten zijn de stedelijke invalswegen nieuw vormgegeven. Compacte afritten leiden verkeer naar de populaire overstapcentra, waar automobilisten hun auto verruilen voor compacte stadsbusjes, de fiets of de metro.

In 2013 vroeg de Rijksadviseur Infrastructuur en Stad voor het eerst aandacht voor de uitdagende opgave om de ringwegen rond onze grote steden beter in de stad in te passen. Na een aanvankelijke aarzeling kreeg hij in 2015 *carte blanche* om het onderwerp in Amsterdam en Rotterdam te gaan bespreken. Er werd een serie van ateliers georganiseerd, in een setting waarbij RijkswaterstaatWS en stad direct met elkaar aan tafel zaten. De resultaten lagen toen nog vijftien jaar in de toekomst.

Rients Dijkstra

Beatrixsluis en Lekkanaal

Ik stel voor om niet één maar twee keer bij dit project langs te gaan. De Beatrixsluis (u weet wel: die twee nieuwzakelijk vormgegeven witte jukken noordelijk van de Lek bij Nieuwegein) wordt uitgebreid met een derde kolk en hierdoor moet ook het achterliggende Lekkanaal worden verbreed.

Bij de planvoorbereiding bleek dat de hoofdverdedigingslijn van de Nieuwe Hollandse Waterlinie door de verlegging van de kanaalkade gaat schuiven. Vijf militaire en inundatieartefacten die nu in die kade zijn ingebouwd, zullen worden opgegraven en verplaatst. Op basis van het intelligente voorstel van B+B Landschapsarchitecten is die manoeuvre gedefinieerd als *objets trouvés*. De historische relicten worden zo'n honderd meter naar het oosten verplaatst en liefdevol neergelegd op een wijze die nadrukkelijk niet-historiserend van aard is. De kazematten en sluis worden vrij in het zicht opgesteld als getuigen van een geschiedenis die op deze plek door een volgende is overruled.

De verplaatsing zelf wordt een adembenemende gebeurtenis. Alleen de allergrootste rijdende takelinstallaties van de firma Mammoet kunnen dit karwei klaren. Ik nodig u uit om komend najaar vanaf een veilige afstand dit schouwspel gade te slaan en vast te leggen. Daarna laten we de aannemer zijn gang gaan en keren we een paar jaar later terug voor een opleveringsbezoek. Dan zal blijken dat de derde kolk het rijksmonument van de sluis volledig respecteert en de Nieuwe Hollandse Waterlinie door dit project nog meer expressie heeft gekregen.

Eric Luiten

Vogelvlucht Schalkwijkse Wetering

bron: H+N+S landschapsarchitecten

Verbreding Beatrixsluizen in het Lekkanaal

bron: H+N+S landschapsarchitecten

Dat zal ik nooit vergeten

CRa 2012 – 2016

Het geduldige werk van een Rijksadviseur wordt versneld door plotseling inzicht of een verrassende doorbraak. Rients Dijkstra en Eric Luiten vertellen over hun sleutelmomenten.

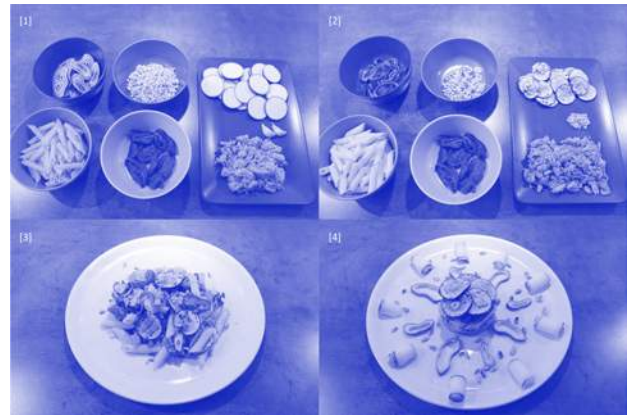
De ruimtelijk denker en een bord pasta

Michelle Blom, op dat moment directeur Wegen en Verkeersveiligheid op het ministerie van I en M, is in 2012 de eerste die de nieuwe Rijksadviseur Infrastructuur en Stad een adviesvraag stelt. Zij wil dat er op het departement meer aandacht komt voor ruimtelijke kwaliteit en vormgeving. Wij maken een eerste analyse van de inzet van ontwerpers in het MIRT-traject en komen een paar weken later terug voor een presentatie. Michelle Blom schuift onrustig op haar stoel; we dringen niet tot haar door met onze schema's, lijsten en diagrammen.

Het is duidelijk dat we iets moeten veranderen aan onze manier van presenteren, maar hoe? We moeten uitleggen wat een ervaren ontwerper toevoegt en bedenken dat we dit kunnen doen aan de hand van de instructies in een goed kookboek. Een van de CRa-medewerkers kookt dat weekend een pastagerecht en legt het proces vast, zodat je het proces van ingrediënten naar eindresultaat stap voor stap kunt volgen. We gaan de ontwerper 'ruimtelijke denker' noemen en vergelijken zijn/haar rol met die van een chefkok.

Bij het volgende gesprek met Michelle Blom vertellen we ons verhaal aan de hand van de 'pasta-slides'. Ze reageert enthousiast. Na een presentatie in de eerstvolgende MIRT stuurgroep, wordt afgesproken om bij drie nieuwe MIRT-verkenningen met een 'ruimtelijke denker' te gaan werken.

Rients Dijkstra

De paarse stip – opening Waterliniemuseum

Het begon met de toekenning van vier verschillende toekomstperspectieven voor de dertig grotere forten van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Samen met Peter Paul Witsen, Ed Joosting Bunk en Joost van Hezewijk had ik in 2002 de belangrijkste voorstellen gedaan voor het toekomstperspectief ‘Panorama Krayenhoff’ voor de linie als geheel. Voor de forten zelf hadden we vier toekomstige gesuggereerd en ingetekend: donker-groen stond voor de hoofdkoers natuur, lichtgroen voor recreatie, rood voor bewoond en paars voor museaal.

Het was duidelijk dat Fort Vechten al een recreatieve betekenis had maar dat de potentie van dit fort, in het geografische hart van de Linie en goed bereikbaar aan de A12 bij Bunnik, veel verder strekte. Vandaar een dikke paarse stip. Op basis van een intelligent masterplan voor het fort door WEST8 en Rapp&Rapp Architecten ontwierp Anne Holtrop een fascinerende, ingegraven wandeling langs 200 jaar militaire geschiedenis, rondom een meanderende patio met daarin een reusachtige maquette van de Waterlinie.

Veertien jaar later was de paarse stip op papier het gloednieuwe Waterliniemuseum geworden en werd het geopend door de vier dienstdoende gedeputeerden die samen de Linie-commissie vormen. Ik stond erbij te gloeien.

Eric Luiten

Honderden vaantjes – Landschapstriënnale Park Lingezege

Tot mijn verrassing bleek het rijksadviseurschap voor Landschap en Water een extra uitdaging te omvatten, namelijk het lidmaatschap van het bestuur van de Stichting Landschapstriënnale. Na de eerste aflevering in 2008 in Apeldoorn was de Triënnale als format voor het vieren van het landschap en de tuin- en landschapsarchitectuur bijna gesneuveld. Het bleek in de zwaarste crisisjaren onmogelijk om voldoende subsidie en sponsors te vinden voor een substantieel programma. Het nieuwe bestuur besloot de Triënnale te koppelen aan landschappelijke projecten in uitvoering.

Park Lingezege tussen Arnhem en Nijmegen was in 2014 het adres voor het evenement. Curator en landschapsarchitect Henk van Blerck ontwikkelde op ons verzoek een even aantrekkelijk en veelzijdig als flexibel programma en voerde het helemaal uit, wat een bovenmenselijke inspanning was. In juni van dat jaar opende de Landschapstriënnale op een zonovergoten dag met een zee van hoge gekleurde vaantjes aan lange wilgentenen, gestoken in de klei van het parkgebied. Dat was, in al zijn eenvoud, een betoverend gezicht.

Eric Luiten

foto: Rienbouw, Wikimedia Commons

Schokland en Water

foto: Hanneke Baltjes

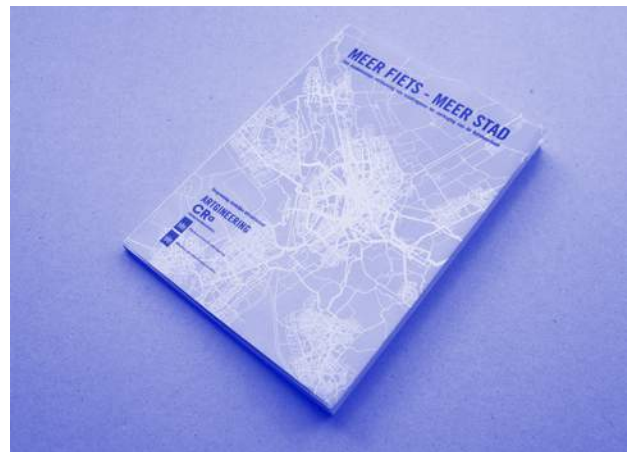
Vergroening stedelijke infrastructuur – samenwerking met PBL

In 2014 nodig ik Maarten Hajer uit, de toenmalig directeur van het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL). Ik vraag hem waarom wij als ontwerpers niet vaker samenwerken met de wetenschappers van het PBL. De stad moet duurzamer, die transitie vraagt om samenwerking. Hajer is het met me eens. Met Ton Dassen en Anton van Hoorn van het PBL bedenken we in korte tijd de opzet voor een project: de vergroening van stedelijke infrastructuur. Samen onderzoeken we hoe we het warmtenetwerk van Zuid-Holland, de fietsinfrastructuur in Utrecht en het groenblauwe netwerk van Zwolle kunnen verduurzamen.

We selecteren drie ontwerpers die laten zien dat ze het begrijpen. Marco Vermeulen, Stefan Bendiks (Artgineering) en Florian Boer (De Urbanisten) voldoen niet aan het beeld van de ontwerper als autonome kunstenaar die in zijn eentje een geniale schets maakt. Ze ontwikkelen en verbeelden samen met de wetenschappers van het PBL ideeën die niet alleen het aanzicht, maar ook het functioneren van de stad kunnen veranderen. De momenten waarop de ontwerper op de stoel van de wetenschapper gaat zitten blijken het meest waardevol. En andersom, de wetenschapper die de ontwerper een vraag stelt waardoor hij beseft: 'hier was ik zelf nooit op gekomen'.

In juni 2016 worden de projecten gepresenteerd op de Internationale Architectuur Biënnale in Rotterdam. De samenwerking werkt. De projecten overtuigen en zowel ontwerpers als wetenschappers blijken veel aan het project te hebben gehad. Ik spreek voor een zaal met toehoorders met Hans Mommaas, de nieuwe directeur van het PBL, af dat we de samenwerking tussen PBL en CRa gaan uitbouwen.

Rients Dijkstra

Veenkoloniaal inzicht – windturbines in de Veenkoloniën

In de loop van 2013 ontving het CRa een adviesverzoek van Economische Zaken. Het betrof de impasse die was ontstaan in de Drentse Veenkoloniën over de plaatsing van tientallen windturbines in dat gebied. Dat was immers overeengekomen tussen Rijk en provincie in het kader van de Structuurvisie Wind op Land.

Toen de twee verantwoordelijke wethouders hoorden van dat verzoek belden ze ons op met de vraag of ik langs wilde komen. Dat zou hun de gelegenheid geven me uit te leggen hoe zij aankeken tegen deze opgave. Rijdend over de Mondenweg werd CRa secretaris Rienke Groot en mij uitgelegd hoeveel landschappelijke impact energieturbines zouden hebben vanwege de uitgerekte lintbebouwing met om-en-om de boerenerven (vóór windmolens) en de burgerwoningen (tegen windmolens) en de lange leegte van de pootaardappelvelden. In een tijdsbestek van twee uur werden me drie dingen duidelijk: de voorgenomen energie-investering was een economische zegen voor de armlastige Veenkoloniën, het voorstel om hier windturbines te plaatsen moest worden ingebed in een integraal, regionaal meerjarenplan voor energietransitie (waarin burgers en ondernemers hun aandeel kunnen nemen) en de Rijkscoördinatieregeling verhoudt zich slecht tot de algemene decentralisatie van het ruimtelijke beleid.

Op de terugweg scheen een lage zon de auto binnen.

Eric Luiten

Authentieke onafhankelijkheid – Westhofflezing van Van Vollenhove

De uitnodiging van de Nijmeegse Westhoff-leerstoelhouder Joop Schaminée om het co-referaat te verzorgen bij de Westhofflezing, uit te spreken door Pieter van Vollenhoven, heb ik als zeer eervol ervaren. Ik kende de Westhofflezing als een jaarlijks evenement met een grote betekenis voor het discours over natuur en natuurbescherming in Nederland. Bovendien ben ik al jaren een fan van Van Vollenhoven, die als voorzitter van de Onderzoeksraad voor de Veiligheid heeft laten zien te beschikken over een fenomenale autonomie gekoppeld aan een vermogen om complexe omstandigheden te ontrafelen en in toegankelijk Nederlands op te dienen.

Volgens Van Vollenhoven is het stelsel van instrumenten waarmee in ons land de natuur wordt beschermd inconsistent en onnavolgbaar. Hij pleit – enigszins anachronistisch – voor een herschikking van gebieden en waarden die aansluit bij de logica van het huis van Thorbecke. Nationale natuur, regionale natuur en lokale natuur, net zoals bij de monumentenzorg. Dan valt alles weer op zijn plek. Na afloop schudde ik mijn held de hand en bracht onder woorden hoe zeer ik zijn onafhankelijkheid bewonderde, als referentie voor het functioneren van het College van Rijksadviseurs. Hij pakte mijn beide armen beet en zei: “Ach weet u, de politiek heeft stevige tegenspraak nodig”.

Eric Luiten

bron: Greenchoice, wikimedia commons

Boswachterij Austerlitz Utrechtse Heuvelrug.

foto E.Dronkert (Flickr)

Ring Utrecht

Mijn deelname aan het Q-team Ring Utrecht levert een scala aan nieuwe inzichten op. De agenda en de werkwijze van het Q-team geven aanleiding om over een ‘helpdesk’ voor Q-teams na te denken. Ik ervaar onpraktisch grote verschillen tussen de manier waarop de verschillende Q-teams opereren en begin na te denken over een manier om de ervaring die bij de verschillende projecten wordt opgedaan te bundelen en in een toegankelijk document samen te vatten. Het idee voor een ‘Handleiding voor opdrachtgevers en Q-team leden’ wordt geboren.

De toegankelijkheid van de informatie over de grote wegprojecten is een andere bron van zorg. Het kost ons moeite om de complexe projecten snel te doorgronden en we ervaren een schrijnend gebrek aan heldere, toegankelijke visualisaties van de belangrijke ontwerpgegevens. We grijpen de discussie over de principes en de vormgeving van de snelwegonderdoorgangen aan voor een studie naar de inzet van 3D-modellen als hulpmiddel bij de projectdefinitie. In de studie laten we zien hoe 3D-modellen gebruikt kunnen worden als een tool voor ontwerponderzoek. We verassen de projectgroep met een rijk overzicht van verschillende typen ingrepen, waarbij er gevarieerd wordt in breedte, hoogte, constructieprincipes en vormgeving. Ook de verlichting van de onderdoorgangen door inzet van dag- en kunstlicht krijgt aandacht.

De beschikbare computertechniek wordt nog altijd vooral ingezet om mooie eindbeelden te genereren en veel te weinig als studie-instrument. Onze 3D-studie wordt een onderdeel van ons streven om het gebruik van 3D-modellen te stimuleren tijdens de onderzoeksfase van de grote ruimtelijke (infrstructuur-) opgaven.

Rients Dijkstra

foto: Jeroen Bosch

foto: Jeroen Bosch

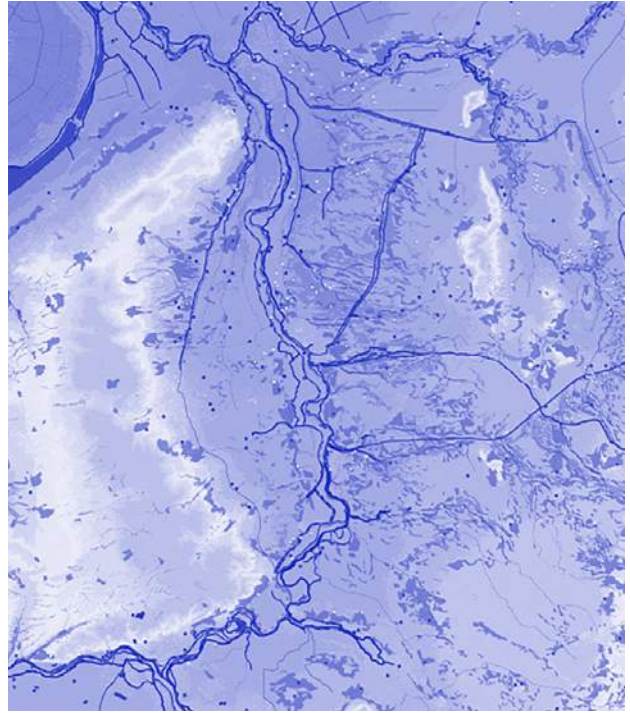
Landschappelijke constitutie – een topografische onderlegger

Met het uitbrengen van de definitieve Structuurvisie Infrastructuur en Ruimte, maart 2012, was het landschapsbeleid van het Rijk helemaal geschrapt. Drie maanden later werd mijn aanstelling als Rijksadviseur Landschap en Water bevestigd. In de maanden daarna bleken die twee feiten moeilijk met elkaar te verenigen. Door het ontbreken van een beleidsmatige bedding kreeg mijn advisering een nogal vrijblijvend karakter. Er was niets meer om op terug te vallen, behalve de verantwoordelijkheid en persoonlijke ontvankelijkheid van adviesverzoekers.

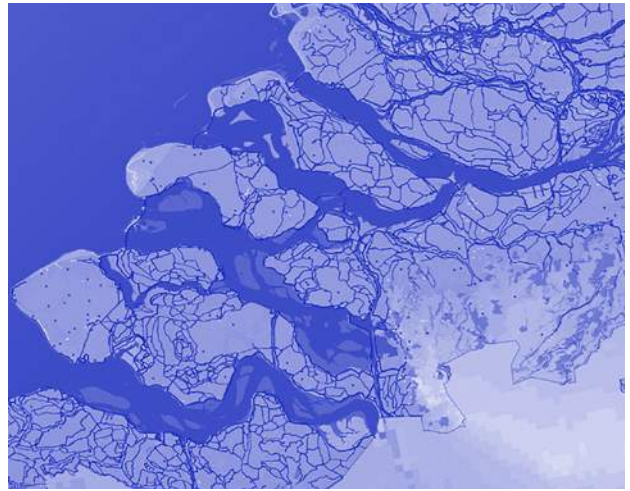
Mijn overtuiging dat het landschap een publieke zaak is bracht me op het idee een landsdekkende collage samen te stellen van provinciaal landschapsbeleid, voor zover dat nog werd gevoerd. De schrik sloeg me om het hart toen duidelijk werd dat de bovenregionale kwaliteiten van het Nederlandse landschap op 12 verschillende manieren blijken te worden behartigd. In dat licht liet ik door de ruimtelijke ontwerpers van Alterra een nieuwe basiskaart maken, een topografische onderlegger die we gedurende de uitvoering van die opdracht de ‘Landschappelijke Constitutie van Nederland’ zijn gaan noemen. Drie dagen na de afronding kon ik hem op het jaarcongres van LandschappenNL toelichten en ingelijst aanbieden aan directeur Hank Bartelink. Die was er ontzettend blij mee.

Eric Luiten

IJsselvallei: inclusief een randje Veluwe en de oostelijke beken

De zuidwestelijke delta

Tien jaar CRa

CRa per 1 september 2015

Rijksmeeester Floris Alkemade

Daan Zandbelt

Het CRa per 1 september 2016

Berno Strootman

Viering tienjarig bestaan CRa

Knooppuntontwikkeling: een loket

Bij aanvang van mijn rijksadvieschap neem ik me voor drie grote stad- en infrastructuurprogramma's te starten: over de auto (het ringwegenproject), over de fiets (fietsland), en over het spoor. Bij de presentatie van 'De Mobiele Stad' in november 2012 ben ik net in functie. Ton Venhoeven, die samen met zijn team meer dan een jaar aan het boek heeft gewerkt, vertelt vol gloed over het belang van multimodale bereikbaarheid en knooppuntontwikkeling. De theorie staat, en ik verbaas me erover dat er nog geen programma met uit te voeren projecten bestaat. Ik grijp de mogelijkheid aan en vertel en plein public dat ik het 'Loket Knooppunten' open.

Ik weet niet zo goed wat ik moet verwachten als ik Lidewijde Ongering, toenmalig DG Bereikbaarheid, enkele weken later van mijn idee probeer te overtuigen: er wordt al jaren gepraat over knooppuntontwikkeling maar er gebeurt weinig. Ondertussen liggen veel stations – de toegangspoorten tot het spoornetwerk – er mager bij. Op die manier benutten we de investeringen in het spoor toch niet goed? Tot mijn verbazing reageert ze direct enthousiast. Met Jeroen Haver van het 'Projectteam ketens en knooppunten' regelen we de rest. De directeuren Spoor, Wegen & Verkeersveiligheid en Beter Benutten haken aan.

Drie jaar later zijn Weesp, Hoofddorp, Beverwijk en Eindhoven geholpen. Voor alle vier ligt er een ruimtelijk stappenplan, de betrokken wethouders tonen hun commitment. Almere spant de kroon: dankzij het loket wordt het stationsgebied een van de sleutelprojecten van de stad. Samen met de NS wordt een aanzienlijk bedrag vrijgemaakt voor kwaliteitsverbetering.

Rients Dijkstra

COLUMN

De blijvende man

CRa 2012 – 2016

Ontwerpers moeten zich verbinden aan
nieuwe maatschappelijke opgaven.

44

De Nederlandse architectuur krabbelt op na de ongekend harde klappen die de economische crisis heeft toegebracht. Dit is het moment om de relevantie en reikwijdte van het vakgebied opnieuw te definiëren.

Rond de eeuwwisseling leek de Nederlandse bouwwereld op een Dubai aan de Noordzee. Veel architecten bewogen mee met de hoogconjunctuur van de projectontwikkeling en de bouw. Met als gevolg dat zij ook even hard ten onder gingen toen de markt instortte. De beroepsgroep werd in omvang gehalveerd.

Het maakte duidelijk hoe kwetsbaar een architectuur is die zonder achterliggende agenda eenzijdig tegen de markt aanleunt. Nu het weer beter gaat, is het alleen al om deze reden verstandig het vak inhoudelijk te verbreden met een grotere variëteit aan maatschappelijke thema's en bondgenoten.

De drang naar verbreding en maatschappelijke relevantie is al merkbaar. Veel ontwerpers richten zich op duurzaamheid, als een therapeutisch tegenwicht tegen de eenzijdigheid van alle glamour; nederigheid na hubris. Ook is er ingezet op kleinschaligheid en tijdelijkheid, mede geïnspireerd door de vele braakliggende bouwterreinen waar de ontwikkeling plotse-ling was stilgevallen. Er is, vaak met weinig of geen geld, avontuurlijk geëxperimenteerd met onder meer eigenbouw, transformatie, stadslandbouw en de relatie tussen de fysieke en de virtuele ruimte. De belangstelling van jonge architecten en studenten heeft een verbluffende veelzijdigheid gekregen. De zoektocht schiet alle kanten uit, schijnbaar chaotisch, maar juist daardoor des te vruchtbaarder.

Het is zaak deze veelzijdigheid en beweeglijkheid vast te houden. De crisis heeft aangetoond dat juist het achteroverleunen in een eenmaal verworven positie tot talloze faillissementen heeft geleid. De inzet op duurzaamheid is inmiddels zo vanzelfsprekend geworden dat er voor architecten ruimte en ook noodzaak is om ook andere thema's op de agenda te plaatsen.

Een van de dringende vraagstukken van deze tijd is de sociaal-culturele tweedeling van de samenleving. Het gaat om meer dan economische ongelijkheid of een normaal verschil van inzichten, het gaat om duidelijk botsende wereldbeelden tussen verschillende bevolkingsgroepen. Met aan de ene kant groepen die van alle nieuwe ontwikkelingen kunnen profiteren, met bijgevolg vertrouwen in de stroom van veranderingen, onderbouwd met feiten en rationele afweging; aan de andere kant groepen die stelselmatig buiten de boot vallen, en bij wie wantrouwen, angst en woede naar boven komen. Bij deze scheiding tussen hoog- en laagopgeleiden dient het intellectuele debat telkens zozeer de belangen van de al bevoorrechte groep, dat het gewantrouwd en gemeden wordt door de andere groep. Deze tweedeling is herkenbaar in het Verenigd Koninkrijk van de Brexit, in de VS van Hillary Clinton versus Donald Trump, bij de presidentsverkiezingen in Oostenrijk, en ze broeit ook in Nederland.

Architecten, stedenbouwkundigen en landschapsarchitecten moeten zich dit aantrekken. Van oudsher vormde de sociale agenda een belangrijke pijler van hun beroep. De maatschappelijke tweedeling heeft ook een ruimtelijke component. Onderzoek wijst uit dat de buurt waar je opgroeit minstens zo bepalend is als je culturele afkomst. Ook is de gemiddelde levensverwachting in een achterstandswijk beduidend lager.

Het toont de noodzaak voor ontwerpers om zich met de samenleving engageren, om te luisteren maar ook om de kracht te tonen van goed nadenken en ruimtelijke verbeelding. Het is een voorbeeld van een houding van waaruit ontwerpers de belangrijke vraagstukken van deze tijd tegemoet kunnen treden. Als Rijksbouwmeester en voorzitter van het College van

Rijksadviseurs wil ik dat aanmoedigen en het CRa daarvoor als denktank inzetten.

Ook vergrijzing is een van deze urgente thema's, in samenhang met individualisering, en in veel gebieden ook gepaard aan krimp. Steeds meer mensen wonen alleen, en dat geldt des te meer voor ouderen; nu al is bijna 40% van de huishoudens alleenstaand. Dit heeft behalve praktische ook sociale en psychologische gevolgen, met een belangrijke ruimtelijke component.

Het overgrote deel van naoorlogs Nederland is gebouwd op de maat van gezinnen in de kracht van hun leven, in een periode waarin de verzorgingsstaat vele publieke taken op zich nam. Deze woonwijken, stedelijke structuren en maatschappelijke verbanden zijn nu niet automatisch de ideale omgeving voor alleenstaande ouderen met een afnemende actieradius. De toenemende vereenzaming is een niet te veronachtzamen symptoom. De nieuwe generaties ouderen zullen ongetwijfeld mobieler zijn dan hun voorgangers, mede dankzij de mogelijkheden van de virtuele wereld, maar daarmee voelen ze zich niet meteen ook op hun gemak in de fysieke buitenwereld.

Op allerlei terreinen tekenen zich dit soort fundamentele verschuivingen af; welke transformatie van woningen en woonwijken is wenselijk om daar op de juiste manier op te reageren?

Deels zit het antwoord in het organiseren van een grotere dynamiek op de woningmarkt. Woningen zijn enorm duur geworden en de doorstroming is mede daardoor moeizaam. De sociale spanningen rond het opnemen van een op zich vrij beperkte vluchtelingenstroom, een kwart procent van de Nederlandse bevolking in 2015, tonen een nijpend gebrek aan flexibiliteit.

Bij deze thema's tekent zich telkens de wisselwerking af tussen nationale en lokale belangen. Het CRa speelt hier een belangrijke onderzoekende en adviserende rol. Ook onderwerpen als de kustbebouwing en de energietransitie tonen dat lokale burgerbelangen en nationale visies elkaar zullen moeten vinden. Het zijn thema's met uitgesproken voor- en tegenstanders waarbij ontwerpers een essentiële rol kunnen vervullen in het verenigen van belangen. Ontwerpers kunnen zich opwerpen als onderzoekers die met hun verbeeldingskracht optreden als wegbereiders van nieuwe relevante ideeën, waarbij maatschappelijke belangen samengebracht worden in een ontwerpende benadering.

De beste manier om op een fundamentele crisis te reageren is het ontwikkelen van andere visies en strategieën. Voor de ontwerpende wereld kan dat liggen in het weer opnemen van maatschappelijke belangen als een stabiele grondslag. Het is meer nodig dan ooit. Een zekere mate van utopisch denken kan daarbij een belangrijk middel zijn. Het nadenken over de toekomst in termen van maatschappelijke winst als bijdrage van de ontwerpwereld. Het CRa zal zich daar ook in de toekomst graag voor inzetten.

COLUMN

Rommelige realiteit

DOOR JOKS JANSSEN

Joks Janssen is bijzonder hoogleraar ruimtelijke planning en erfgoed aan de WUR (Wageningen Universiteit) en directeur van BrabantKennis.

‘Dit zijn geen revolutionaire, maar semantische tijden’, aldus Arnon Grunberg in een van zijn befaamde ‘voetnoten’. We hebben volgens hem te maken met een tijd waarin door de politiek aan de betekenis van woorden gemorreld wordt om de vaak rommelige realiteit te maskeren. Politici proberen zaken mooier voor te spiegelen dan ze zijn. Met fraaie woorden proberen ze de werkelijkheid naar hun hand te zetten. Op zich is dat niet nieuw. Sterker nog, in ons vak is het aan de orde van de dag. Aan elke snelweg die wordt aangelegd, aan elke woonwijk die wordt gebouwd en ieder natuurgebied dat wordt ontwikkeld, gaat een grote hoeveelheid woorden vooraf. Beleidsnota’s, rapporten, notities en notulen: ons land wordt ingericht door middel van gesproken en geschreven woorden. Met woorden proberen we greep te krijgen om de ruimte, om deze vervolgens naar onze hand te zetten. Taal en handelen liggen in elkaars verlengde. Semantische discussies vormen in zekere zin de kern van ons vak. In dat licht bezien is de recente vervanging van het begrip ‘ruimte’ door ‘omgeving’ allerm minst betekenisloos. Het is een voorbeeld van wat de bestuurskundige Mark van Twist ‘verbale vernieuwing’ noemt: het introduceren van woorden en begrippen waardoor de overheid opeens een ander beeld van de werkelijkheid oproept. Wie op zoek gaat naar de betekenis van beide begrippen ontdekt al snel een subtiel maar wezenlijk verschil. Een blik in het woordenboek leert ons dat ‘ruimte’ staat voor ‘beschikbare uitgestrektheid’. Die betekenis is allerm minst neutraal en geeft richting aan ons handelen. Ruimte is namelijk ongeordend en ligt open voor nieuw gebruik. Ruimte impliceert ordening van bovenaf. Groot, planmatig en gestructureerd. Omgeving daarentegen staat voor ‘de kring personen waarin iemand zich begeeft’ en ‘nabijheid’. Ook dat geeft richting aan ons handelen. In tegenstelling tot ruimte hoeft omgeving niet veroverd te worden. Ze is namelijk al in gebruik. In dat gebruik spelen bewoners een belangrijke rol. Het gaat om de directe kring waarin zij zich begeven: straat, buurt en wijk. Waar ruimte het domein van experts is, behoort omgeving aan de bewoners toe. Waar ruimte moet worden ‘gelezen’, wordt in een omgeving ‘geleefd’. Waar ruimtelijke ordening een weerspiegeling was van investeringsbeslissingen en regels van hogerhand, is ze in het nieuwe omgevingsbestel verknoopt met de ontwikkeling van sociale netwerken en mede gestuurd door bewoners en lokale ondernemers. Het beeld van de werkelijkheid dat het omgevingsbeleid introduceert, is er een van kleinschalige ingrepen, van een begripvolle overheid die dichtbij de burger staat, en van burgers die samen aan de slag gaan om hun buurt en wijk in te richten. De verbale vernieuwing komt zo tegemoet aan een samenleving die snakt naar nieuwe manieren om het publieke domein vorm te geven. Dat is op zich positief. Maar er kleven ook risico’s aan. Wanneer de overheid zich direct met burgerinitiatieven inlaat, kan ongelijkheid worden vergroot en burgerkracht gesmoord. Initiatiefnemende burgers zijn het lang niet altijd met elkaar eens. En niet alle burgers hebben de tijd en capaciteit om actief mee te doen in het nieuwe omgevingsbestel. Het SCP waarschuwt in dit verband voor naïviteit in het omgevingsbeleid. De realiteit, zo stellen zij in navolging van Grunberg, is vaak rommeliger dan we denken. Laten we dat niet maskeren met fraaie woorden.

Volledig overzicht adviezen

SEPTEMBER 2016

HYDROBIOGRAFIE WESTERSCHELDE (IN VOORBEREIDING)

De hydrobiografie van de Schelde is een kaartenreeks van het Nederlandse en Vlaamse Schelde-landschap dat door de eeuwen heen gevormd is door overstromingen en menselijk ingrijpen. Thema's zijn bevaarbaarheid, hoogwaterveiligheid, ecologische houdbaarheid en klimaatadaptatie. De hydrobiografie biedt houvast aan Nederlandse en Vlaamse kennispartners en bestuurders en kan als springplank dienen bij het uitwerken van scenario's voor toekomstige ontwikkelingen.

RCE (Visie Erfgoed en Ruimte) i.s.m. Deltares

2012–2016

RUIMTELIJK DENKER IN MIRT

Doorlopende advisering over de rol van ruimtelijke kwaliteit en vormgeving in het MIRT-proces. Verschillende pilots begeleid waarin de Rijksadviseur I+S ruimtelijk denkers heeft voorgesteld in de eerste fase van het MIRT – het MIRT-onderzoek. Op die manier wordt aangesloten op de nieuwe aanpak van bereikbaarheidsopgaven binnen IenM: gebiedsgericht, met de nadruk op stedelijk gebieden en vanuit een ruimtelijk perspectief.

Ministerie I&M, Directoraat Generaal Bereikbaarheid en Directoraat Generaal Ruimte & Water

AUGUSTUS 2016

ADVIES KUSTPACT (IN VOORBEREIDING)

Na de grote maatschappelijke commotie over 'bouwen aan de kust' nav een voorgenomen wetswijziging heeft de minister van IenM met betrokken partijen afgesproken een kustpact op te stellen. Het CRa is gevraagd te reflecteren op en te adviseren over de formulering en visualisering van de gezamenlijke waarden ten aanzien van de bescherming en ontwikkeling van de kust.

De Minister voor Infrastructuur en Milieu, Mw. M.H. Schultz van Haegen (gevraagd advies)

AUGUSTUS 2016

GLB

Het CRa heeft geadviseerd over de wijze waarop de 'vergroening' van het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid ten goede kan komen aan de kwaliteit van het Nederlandse cultuurlandschap. Het advies is bedoeld om te helpen met het voorbereiden van de tussentijdse evaluatie van het GLB in 2016 die het jaar daarop in de Kamer zal worden behandeld.

Ministerie van EZ (gevraagd advies), DG Agro en Natuur

AUGUSTUS 2016

UITVOERINGSAGENDA NATUURVISIES

Met de uitvoeringsagenda Natuurvisies stimuleren Rijk en provincies maatschappelijke initiatieven die bijdragen aan de veranderdoelen van de Rijksnatuurvisie Natuurlijk Verder. Het CRa adviseert op welke wijze deze maatschappelijke initiatieven kunnen bijdragen aan de kwaliteit van de natuurlijke en landschappelijke leefomgeving in Nederland.

Ministerie van EZ (gevraagd advies), DG Agro en Natuur

AUGUSTUS 2016

NATIONALE LANDSCHAPSVISIE

Het ministerie van EZ en het Interprovinciaal overleg (IPO) werken gezamenlijk aan een verkenning van gewenst landschapsbeleid op Rijksniveau. Dit project is nauw verbonden met de trajecten van de Nationale Omgevingsvisie en de meerjarenagenda Vitaal Platteland van het IPO. Het CRa ondersteunt het proces en de inhoudelijke focus van de Nationale Landschapsvisie.

Ministerie van EZ (gevraagd advies), DG Agro en Natuur

JULI 2016

ADVIES IJSSELMEERGEBIED (IN VOORBEREIDING)

In het proces van de gebiedsagenda werken IenM, OCW/RCE en EZ, samen met alle betrokken stakeholders, aan de opgaven en ambities van het IJssel-

meergebied. Dit gebeurt in een serie dialoogsessies met behulp van ontwerpend onderzoek. Het CRa is gevraagd op de uitkomsten van de dialoogsessies te reflecteren en aanbevelingen te doen voor de synthese en het vervolgproces.

Ministerie van EZ (gevraagd advies), DG Agro en Natuur

JULI 2016

TRANSFORMATIE RINGWEGEN

Een vervolg onderzoek (o.b.v. studie uit 2013) naar de vernieuwingsopgave van de ringwegen rondom de grote steden van Nederland. Onderbouwd met voorbeelden uit het buitenland pleit het CRa voor een transformatie van de huidige ringwegen, die veel overlast veroorzaken. Het CRa ziet mogelijkheden om bij een transformatie de leefbaarheid (gezondheid) en concurrentiekracht van de steden te verbeteren.

Eigen initiatief ism RWS

JUNI 2016

ONTWERPEND ONDERZOEK NATIONALE PARKEN VAN WERELDKLASSE

Om de discussie en de beleidsvorming over de vorming van Nationale Parken van Wereldklasse te voeden heeft het CRa bureau Hofstra/Heersche opdracht gegeven voor een ontwerpend onderzoek. Nadat de potenties van de Zuidwestelijke Delta en de Utrechtse Heuvelrug in kaart zijn gebracht is er voor beide gebieden een ruimtelijke strategie ontworpen om toe te groeien naar een Nationaal Park van internationale allure.

Eigen initiatief

JUNI 2016

DLG ONTWERPOOGST IN BEELD

De voormalige Dienst Landelijk Gebied heeft een aanzienlijk deel van het Nederlandse Landschap heringericht. De ontwerpinspanning ligt verborgen in ongerubriceerde digitale data. CRa heeft uitgeverij Blauwdruk gevraagd een eerste ordening aan te brengen en de potentie van dit ontwerp-oeuvre te illustreren met 10 sprekende voorbeelden.

Eigen initiatief

15 JUNI 2016

ADVIES 'OVER DE VERMAATSCHAPPELIJKE ARCHITECTUURBELEID'

In het najaar van 2016 verschijnt de nieuwe Actieagenda Architectuur en Ruimtelijk Ontwerp (AAARO), opgesteld door de ministeries OCW en IenM. Het CRA adviseert het Rijk over de ontwikkeling en formulering van het Architectuurbeleid en stelt dat het beleid succesvoller zal zijn als het lukt het architectuurbeleid beter te verbinden aan maatschappelijke opgaven.

De Minister voor IenM Mw. M.H. Schultz van Haegen en Minister voor OCW Mw. M. Bussemaker (gevraagd advies)

JUNI 2016

'HELP EEN Q-TEAM' HANDLEIDING VOOR OPDRACHTGEVERS EN Q-TEAMS

Deze handleiding is een compact overzicht van bestaande kennis en ervaringen en maakt deze toegankelijk voor projecten die de ambitie hebben om een Q-team in te stellen of overtuigd moeten worden. Het helpt opdrachtgever en Q-team om sneller goed georganiseerd en effectief samen te werken. Het geeft o.a. nieuwe Q-team leden houvast bij vragen over advisering, vrijheden en verantwoordelijkheden.

Eigen initiatief ism RWS

31 MEI 2016

ADVIES ENERGIEDIALOOG

Met de energiedialoog nodigt het kabinet burgers, bedrijven, kennisinstellingen, overheden en maatschappelijke organisaties uit om inbreng te leveren in de beleidsagenda voor de energietransitie. Het CRA doet 4 aanbevelingen over de rol van Rijk, provincies en gemeenten. Het CRA adviseert het Rijk de dialoog over de energieopgave te voeren met gebiedspartijen, ondersteund door ontwerpend onderzoek.

Ministerie van EZ (gevraagd advies), DG ETM, directeur Energie en Omgeving.

MEI 2016

VERGROENING STEDELIJKE INFRASTRUCTUUR ISM PBL

Het CRA heeft samen met het PBL verkend wat de samenwerking tussen ontwerp en wetenschap kan opleveren in het onderzoek naar de verduurzaming van steden. Drie 'metabolistische' onderwerpen – fietsen, groen-blauwe netwerken, warmtenetten – zijn verkend samen met ontwerp bureaus (Marco Vermeulen, Artgineering, De Urbanisten). Het project heeft een tentoonstelling op de IABR opgeleverd. Er wordt nu doorgewerkt aan een publicatie.

Eigen initiatief ism Ministerie IenM

26 APRIL 2016

ADVIES DIJKVERSTERKING CENTRAAL HOLLAND

Het CRA adviseert over de borging van omgevingskwaliteit bij de voorbereiding en uitvoering van werkzaamheden aan de noordelijke Nederrijn-Lekdijk. De aard en schaal van deze dijkversterking vragen om een benadering als een grand project. In het advies worden aanbevelingen gedaan voor organisatie en samenstelling van een effectief kwaliteitsteam om de kwalitatieve ruimtelijke dimensie bij dit grote project te verdedigen.

Hoogheemraadschap de Stichtse Rijnlanden

APRIL 2016

DE TOEKOMST VAN HET ACHTERWATERSCHAP – LANDSCHAPS-ARCHITECTONISCHE VOORVERKENNING

In opdracht van het CRA en Waterschap Rivierenland heeft LOLA landscape architects een landschapsarchitectonische voorverkenning opgesteld van de versterkingsopgave van de kade van de Achterwaterschap, volgens het principe van de adaptieve kade. In aanloop naar het versterken van de kade heeft LOLA drie alternatieven geschetst die elk op verschillende wijze ruimtelijke, ecologische en waterkundige uitdagingen adresseren.

Aanvullend richt het CRA een advies aan de RCE over cultuurhistorie als inspiratiebron bij voorverkenningen in waterveiligheidsopgaven.

RCE (Visie Erfgoed en Ruimte) en Waterschap Rivierenland

MEI 2016

AANBESTEDEN

"Tussen de regels, beter aanbesteden van architectuuropdrachten". Onderzoek dat Architectuur Lokaal onder auspiciën van het Atelier Rijksbouwmeester heeft uitgevoerd. Het onderzoek is gericht op mogelijke verbeteringen vanuit het opdrachtgeverschap, een gezamenlijke verantwoordelijkheid van opdrachtgever, architecten en betrokken adviseurs.

Eigen initiatief

26 JANUARI 2016

WERKPLAATS LANDSCHAP: HERINNERING EN BELOFTE

In opdracht van IenM organiseerde Eric Luiten een Werkplaats Landschap om meer vat te krijgen op de betekenis van 'landschap' in de Nationale Omgevingsvisie. In de discussie komt naar boven dat het bieden van een stip aan de horizon een taak en verantwoordelijkheid van de overheid is en blijft. De markt kan heel veel in de ontwikkeling van landschap met kwaliteit, maar dan samen met een participerende overheid. Herinnering en Belofte spelen een belangrijke rol als

kernbegrippen bij een goede omgang met ons landschap.

Ministerie IenM, DGRW

19 JANUARI 2016

FORUM LANDSCHAP: WIE MAAKT HET LANDSCHAP?

Eric Luiten organiseerde in Hoofddorp een 'diner pensant'. Onderwerp van gesprek waren de kansen en beperkingen van een nieuwe verdeling van verantwoordelijkheid voor het landschap nu het Rijk zich op dit terrein heeft teruggetrokken. Het gezelschap sprak zich uit voor een nieuw arrangement dat uitgaat van vertrouwen en samenwerking. Forum Landschap is daarmee de opmaat naar een Verklaring van Hoofddorp waarin dit wordt vastgelegd.

Eigen initiatief (AAARO middelen)

JANUARI 2016

VERANDERENDE ROL VAN ONTWERPER

Onderzoek (interviews en literatuurstudie) binnen de vakwereld maar de veranderende rol van ontwerp. Moet leiden tot een advies aan OCW en IenM in het traject naar een nieuwe AAARO.

Eigen initiatief (AAARO-middelen)

12 JANUARI 2016

YOUNG INNOVATORS 2015

Afsluitende presentaties van drie nieuwe studies in het kader van stimuleringsprogramma Young Innovators. Young Innovators zijn jonge, talentvolle ruimtelijk ontwerpers die in opdracht van het College van Rijksadviseurs werken aan grote ruimtelijke opgaven met maatschappelijke meerwaarde. Na een succesvol eerste jaar heeft in 2015 een tweede ronde plaats gevonden.

Eigen initiatief (AAARO middelen)

12 JANUARI 2016

VERMAATSCHAPPELIJKE BELEIDSTHEMA'S

Op de adviesvraag van Rijksdienst voor Ondernemend Nederland over de vermaatschappelijking van EZ-thema's met een ruimtelijke implicatie adviseert het CRA het instellen van een Atelier Groene Groei. Hierin kan vanuit RVO de samenwerking met rijks- en regionale partijen worden georganiseerd en kan de ruimtelijke doorwerking van het EZ-beleid worden begeleid.

Rijksdienst voor Ondernemend Nederland (gevraagd advies)

6 JANUARI 2016

MIRT LELYSTAD

Het CRA is gevraagd om vanuit ruimtelijke optiek kanttekeningen te plaatsen en suggesties te doen bij de voorgenomen verkoop van drie bijzondere rijksgebouwen op belangrijke locaties in Lelystad.

Ontwerpend onderzoek naar de stedenbouwkundige context en kansen voor de herbestemming.

Rijksvastgoedbedrijf (gevraagd advies)

JANUARI 2016

LADDER DUURZAME VERSTEDELIJKING

Een onderzoek naar de ladder voor duurzame verstedelijking als instrument voor versterking agglomeratiekracht. Het onderzoek is afgerond, de Vereniging Deltametropool heeft nav de studie een grote atlas met alle locaties in Zuid Holland uitgewerkt en met projectontwikkelaars en investeerders met goed resultaat verkend wat de studie betekent op het niveau van de ontwikkeling van concrete locatie.

Eigen initiatief

18 DECEMBER 2015

ADVIES OMGEVINGSKwaliteit

Het CRa adviseert minister Schultz om omgevingskwaliteit tot centraal doel van al haar omgevingsbeleid te maken. Het CRa het begrip omgevingskwaliteit tot leven aan de hand van drie formules. Het advies is door I en M gevraagd in het kader van de totstandkoming van de Nationale Omgevingsvisie.

Ministerie van I en M, DG Ruimte en Water (gevraagd advies)

DECEMBER 2015

KAARTBEELD: DE LANDSCHAPPELIJKE CONSTITUTIE VAN NEDERLAND

Het CRa heeft het initiatief genomen om een kaartbeeld van de Nationale landschappelijke onderlegger voor Nederland te maken. Uit bezorgdheid over de grote verscheidenheid in invulling van landschapsbeleid tussen de 12 provincies en als input voor de nationale omgevingsagenda. Het kaartbeeld geeft de belangrijkste fysieke systemen, structuren en patronen weer die maken dat ons land kan bestaan.

Eigen initiatief

12 NOVEMBER 2015

BRIEFADVIES 'LANDSCHAPSBELEID PROVINCIES'

In overleg met de provinciaal adviseurs ruimtelijke kwaliteit heeft het CRa het initiatief genomen voor een quick-scan naar de wijze waarop de verschillende provincies landschapsbeleid voeren. De quick-scan maakt duidelijk dat het momenteel aan coherentie en consistentie ontbreekt. Het IPO wordt geadviseerd de 12 benaderingen grondiger met elkaar te vergelijken en te bezien welke gezamenlijke elementen uit die benaderingen zijn te herleiden.

Advies aan IPO (Eigen initiatief)

12 NOVEMBER 2015

ADVIES INTEGRALE KNOOPPUNTEN-STRATEGIE

Een succesvol rijksbeleid voor knooppuntontwikkeling vraagt in de ogen van het CRa om een samenhangend en compleet 'beleidspakket'. Dat pakket bestaat uit een duidelijke visie op knooppuntontwikkeling vanuit nationaal perspectief, uit een reeks instrumenten en afspraken waarmee uitvoering gegeven kan worden aan de visie, en uit een informatiesysteem / monitor waarmee de uitvoering ondersteund kan worden.

Ministerie van I en M, DG Ruimte en Water (gevraagd advies)

17 JUNI 2015

WAARD OF NIET? ESSAY OVER OMGEVINGSKwaliteit

Reflectie op het begrip omgevingskwaliteit en mate waarin overheidssturing daarbij noodzakelijk is. In het essay worden vijf aanbevelingen gedaan. Het CRa heeft het essay laten opstellen in het licht van de discussie en advisering over de Nationale Omgevingsvisie.

Eigen initiatief

MEI 2015

LEEGSTAND OP HET PLATTELAND

Het CRa heeft een ontwerpend onderzoek laten uitvoeren naar de gevolgen en de kansen van grote voorspelde leegstand op het platteland. Goede voorbeelden voor hergebruik of transformatie en een koppeling met het dossier energietransitie heeft een inspirerend document opgeleverd.

Eigen initiatief

30 APRIL 2015

AGENDA STAD DOOR DE OGEN VAN HET CRA

Een bijdrage van het CRa aan de Agenda Stad, een interdepartementaal initiatief met als voortrekker het Ministerie van Binnenlandse Zaken.

Ministerie van BZK

31 MAART 2015

ONTWERPEND ONDERZOEK NATUURINCLUSIEF BOUWEN

Naar aanleiding van de nationale Natuurtop en het opstellen van een nieuwe Natuurvisie adviseerde het CRa over natuurinclusief bouwen. Het CRa heeft aan de hand van twee concrete pilots ontwerpend onderzoek verkend hoe dit natuurinclusief bouwen gestalte kan krijgen.

Ministerie van EZ (gezamenlijk initiatief)

5 MAART 2015

ADVIES ROMEINSE LIMES

Advies aan de Stuurgroep Nederlandse Limes Samenwerking over het publieksbereik van de Romeinse Limes. Dit in het licht van de Unesco-nominatie. Het CRa adviseert om voor het Nederlandse deel van de Limes een interpretatiekader en een kaart te maken, waardoor zowel de archeologische als de actuele structuur van de Limes zichtbaar worden gemaakt.

Stuurgroep Nederlandse Limes Samenwerking (gevraagd advies)

16 JANUARI 2015

ADVIES MARINETERREIN AMSTERDAM

Advies aan Rijksvastgoedbedrijf over organische ontwikkeling Marineterrein. Advies voorzien dec 2015. Betrokkenheid CRa bij nadenken over kwaliteitsborging.

Rijksvastgoedbedrijf (gevraagd advies)

JANUARI 2015

NIEUWE BOUWCULTUUR

Het essay 'De adaptieve stad vraagt om een Nieuwe Bouwcultuur', is in januari 2015 gepubliceerd in De Architect. In 2014 is door middel van debatten en rondetafelgesprekken met zo'n 50 professionals uit de verschillende sectoren van de bouw-, ontwerp- en ontwikkelwereld verdere lading gegeven aan het begrip Nieuwe Bouwcultuur.

Eigen initiatief

DECEMBER 2014

ONTWERPEND ONDERZOEK GEMEENSCHAPPELIJK LANDBOUWBELEID (GLB)

In juni 2014 is de nationale invulling van het Europese landbouwbeleid voor de komende jaren bekend gemaakt. Via het GLB wordt de vergroening van het landschap ingevuld. Het CRa heeft een ontwerpend onderzoek laten uitvoeren naar de manier waarop verschillende gradaties van samenwerking tussen agrariërs en overheid de kwaliteit van het landschap zouden kunnen ondersteunen. Krijgt een vervolg in gevraagd advies in het kader van de evaluatie GLB in overleg met EZ.

Ministerie van EZ (eigen initiatief)

16 DECEMBER 2014

ADVIES BETEKENIS VAN GEBOUWEN EN TERREINEN VAN STAATSBOSBEHEER

Gevraagd advies over een nieuwe visie op de toekomst van gebouwen en terreinen van Staatsbosbeheer. Het CRa stelt in zijn advies dat dit eigendom in relatie tot het nationale landschappelijke raamwerk en de grote ruimtelijke opgaven - zoals de wateropgave en de energietransitie - moet worden gezien.

Staatsbosbeheer, Directeur Dhr. S. Thijsen (gevraagd advies)

15 DECEMBER 2014

ADVIES RIJKSVASTGOED IN BEWEGING

In het advies stelt het CRa dat de afstootopgave van rijksvastgoed vanuit een publieke verantwoordelijkheid en in nauwe samenwerking met lokale partijen zou moeten vormgegeven. Het CRa wijst op de zorgplicht van de overheid ten aanzien van de kwaliteit van de bebouwde omgeving. Naast economische afwegingen (het hoogste bod) moeten ook maatschappelijke doelstellingen worden meegewogen.

De Minister voor Wonen en Rijksdienst, De heer drs. S.A. Blok (gevraagd advies)

NOVEMBER 2014

FIETSLAND NL

Onderzoek naar relatie tussen de nationale belangen (concurrentiekracht, leefbaarheid, bereikbaarheid) en de bijdrage van de fiets aan deze nationale belangen. Fietsland NL pleit voor meer rijksaandacht voor de fiets. Het advies heeft veel effect gehad.

Eigen initiatief. Intensief contact met verschillende directoraten binnen lenM

OKTOBER 2014

LOKET KNOOPPUNTEN

Samen met lokale en regionale partijen, worden concrete verbeteringen rondom knooppunten met een rijksbelang voorgesteld. In het eerste jaar is gewerkt aan Weesp, Beverwijk en Hoofddorp. Door de betrokken gemeenten wordt nu uitvoering gegeven aan de studie. In het tweede jaar is gestart met Almere Centrum, Eindhoven en Zwolle. De studie is hier bijna afgerond en levert interessante resultaten op. Recentelijk is gestart met de selectie van de drie laatste knooppunten binnen het loket.

Eigen initiatief. Betrokken: lenM, regionale en lokale overheden.

OKTOBER 2014

RUIMTELIJKE ECONOMIE VOOR DUMMIES

Inleiding tot de relatie tussen ruimtelijke planning en economische concurrentiekracht.

Eigen initiatief

2 OKTOBER 2014

ADVIES WINTRACK II-MASTEN (HOOGSPANNING)

Advies over het esthetisch concept voor de Windtrack II-masten. Het CRa acht de beeldkwaliteitseisen van de Wintrack II in lijn met het concept van de Wintrack I-mast en geeft een aantal belangrijke aandachtspunten mee.

Ministerie EZ, directeur Energiemarkt Dhr. J.C. de Groot (gevraagd advies)

SEPTEMBER 2014

YOUNG INNOVATORS

Oplevering en presentatie van de resultaten Young Innovators. Lunchlezingen op diverse ministeries.

Eigen initiatief. In samenspraak met ministerie lenM (AAARO-gelden)

22 SEPTEMBER 2014

OOGSTDAG LANDSCHAPSTRIËNNALE

De Rijksadviseur Landschap en Water organiseerde de afsluitende oogstdag van de Landschapstriënnale Lingezege, die bovendien de opmaat vormde voor de volgende Landschapstriënnale PARK 21 in 2017.

Bestuur landschapstriënnale, EZ

17 SEPTEMBER 2014

ADVIES KWALITEITSBORGING IN DE BOUW

Advisering aan minister Blok over wetsvoorstel kwaliteitsborging in de bouw. De Minister voor Wonen en Rijksdienst, De heer drs. S.A. Blok (gevraagd advies)

16 SEPTEMBER 2014

WERKBEZOEK MARINETERREIN AMSTERDAM

op uitnodiging van het Rijksvastgoedbedrijf. Onderwerp: organisch ontwikkelen.

16 SEPTEMBER 2014

ADVIES AUTEURSWET

Voor herbestemming is voorsnog geen aanpassing van de auteurswet nodig. Dit adviseert het CRa naar aanleiding van een onderzoeksvraag vanuit het Rijksvastgoedbedrijf.

Rijksvastgoedbedrijf, Directeur Generaal J. Uijlenbroek (gevraagd advies)

16 SEPTEMBER 2014

ADVIES KWALITEITSBORGING DELTAPROGRAMMA

Het CRa ziet het Deltaprogramma primair als ruimtelijke opgave. Waterbeheer is onlosmakelijk verbonden met de ruimtelijke structuur van Nederland. In de uitvoering van het Deltaprogramma liggen veel kansen en ruimtelijke uitdagingen in het verschiep.

Ministerie lenM, Directeur Generaal Ruimte en Water dhr. P. Heij (gevraagd advies)

Cc Deltacommissaris, Dhr. drs. W.J. Kuijken (gevraagd advies)

JULI 2014

'NULMETING' ENERGIETRANSITIE NEDERLAND

Foto-opdracht Theo Baart over de stand van de energietransitie in het Nederlandse landschap, Aangeboden aan Ed Nijpels (energietoördinator).

Eigen initiatief

JUNI 2014

STUDIE WEDEROPBOUW-LANDSCHAPPEN

Studie naar historisch geografische essenties uit wederopbouwperiode van Haskerveenpolder en De Groep.

Ministerie OCW en Rijksdienst Cultureel Erfgoed (gevraagd ihkv Visie Erfgoed en Ruimte)

15 MEI 2014

ADVIES HYDROBIOGRAFIE MARKEN

Marken is één van de drie locaties waar Rijkswaterstaat een Pilot Meerlaags Veiligheid uitvoert om de bescherming tegen hoogwater te verbeteren. Het CRa heeft een hydrobiografie van Marken laten maken. Deze cultuurhistorische kenschets van Marken is gericht op de manier waarop de Markers door de eeuwen heen hebben geleefd met (de dreiging van) het water. In een advies aan RWS levert het CRa een viertal aanbevelingen die betrekking hebben op het verband tussen de (water)geschiedenis van het eiland en de strategie tegen hoogwater in de toekomst.

Rijkswaterstaat West-Nederland Noord. Directeur Water, Scheepvaart, Realisatie en Infrastructuur Dr. ir. E.H.S. van Duin
Cc. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (gevraagd ihkv Visie Erfgoed en Ruimte)

18 APRIL 2014

WERKBEZOEK ALMERE

op uitnodiging wethouder Henk Mulder. Onderwerp: spontane stedenbouw en Floriadeterrein.

31 MAART 2014

ADVIES DELTAPROGRAMMA IJSSELMEER

Visie van CRa op de samenhang tussen ingrepen in het waterbeheer en de ruimtelijke kwaliteiten en ontwikkelingen op het niveau van het hele IJsselmeergebied.

Stuurgroep Deltaprogramma IJsselmeergebied (gevraagd advies)

31 MAART 2014

RUIMTELIJK KWALITEITSKADER IJSELMEER

Het Kwaliteitskader helpt de mogelijke samenhang tussen de ingrepen in het waterbeheer en de ruimtelijke kwaliteit van de (beoogde) ontwikkelingen in dit gebied scherp(er) te krijgen.
eigen initiatief ism DPIJ

25 MAART 2014

ADVIES WIND OP LAND: RCR VEENKOLONIËN

Ontwerpde oordeelsvorming lopende RCR-procedure. Advies afgerond, wordt gebruikt in mer (openbaar sinds 13 oktober 2014).

Ministerie van EZ, dhr. E.J. de Vries
Plv. DG Energie en Duurzaamheid
(gevraagd advies)

25 MAART 2014

ADVIES KWALITEIT IN DE ZUIDWESTELIJKE DELTA

Advies over de borging van ruimtelijke kwaliteit bij de voorbereiding van de Deltaplannen voor de Zuidwestelijke Delta.

Stuurgroep Deltaprogramma Zuidwestelijke Delta (gevraagd advies)

5 MAART 2014

ADVIES FIETSVERBINDING MARINETERREIN AMSTERDAM

In het advies onderzoekt het CRa diverse opties voor de verbinding van het terrein met de stad, en komt met een voorkeursvariant.

Rijksvastgoedbedrijf (betrokkenheid van gemeente Amsterdam) (gevraagd advies)

5 FEBRUARI 2014

ADVIES WIND OP ZEE: HAALBAARHEIDSTUDIE 12 MIJLSZONE

Advies tbv besluitvorming Kabinet over geschikte locaties wind op zee. Pleidooi om de planologische, de kwalitatieve en de energetische dimensie van het vraagstuk te verbreden.

Ministerie IenM, Directeur Generaal Ruimte en Water dhr. P. Heij
cc. Ministerie van EZ, Plv. DG Energie en Duurzaamheid dhr. E.J. de Vries
(gevraagd advies)

12 FEBRUARI 2014

ADVIES LANDSCHAP IN M.E.R.

Advies over een beter begrippenkader en effectievere operationalisering van het aspect landschap in milieueffectrapportage.

Commissie voor de Milieueffectrapportage (gevraagd advies)

23 SEPTEMBER 2013

ADVIES RIJKSVASTGOED- PORTEFEUILLESTRATEGIE

CRa advies over de RVPS 2014 waarin CRa pleit voor maatwerk in de afstootopgave. Het CRa beveelt een bredere analyse aan waarbij de maatschappelijke waarde en de ruimtelijke potentie van een object in beeld komt.

Aan de voorzitter van de ICRV,
DG Ruimte en Water dhr. P. Heij
(gevraagd advies)

11 SEPTEMBER 2013

RRAAM (RIJK- REGIOPROGRAMMA AMSTERDAM-ALMERE- MARKERMEER) - 2

CRa reactie op de ontwerp-Rijksstructuurvisie RRAAM als vervolg op het advies van eind 2012 op de consultatienotitie.

Ministerie van I en M, DGRW
(gevraagd advies)

6 AUGUSTUS 2013

ADVIES 'NAAR EEN NATIONAAL ATELIER WIND'

Advies over de implementatiefase van de Structuurvisie Wind op Land. Het advies gaat in op de kwalitatieve, landschappelijke dimensie van de plaatsingsproblematiek. Het CRa beveelt de instelling van een Nationaal Atelier Wind aan.

Aan Minister Economische Zaken, de heer H.G.J. Kamp (gevraagd advies)

30 JULI 2013

ADVIES NATUURAMBITIE GROTE WATEREN

CRa advies als bijdrage aan de beleidsverkenning: vertrouwen op natuurlijke regionale systemen en durf een meer dynamische attitude ten aanzien van regelgeving aan. Werk de beleidsverkenning uit tot beleidsvorming en sluit de verkenning aan op het Deltaprogramma.

Aan Ministerie EZ, DG Natuur en Regio, mevr. A. Burger (gevraagd advies)

25 JULI 2013

ADVIES ENERGIETRANSITIE/ ENERGIELANDSCHAPPEN

Advies over de kwalitatieve en ruimtelijke aspecten van de duurzame energietransitie. Het CRa bepleit een nadere uitwerking van de energieambitie op basis van eigendom op verschillende schaalniveaus.

Aan Ministerie IenM, DG Ruimte en Water dhr. P. Heij (gevraagd advies)

9 JULI 2013

ADVIES HANDELINGS- PERSPECTIEF ZUIDELIJKE RANDSTAD

Integrale reflectie op de rijksvoorzet voor het Handelingsperspectief Zuidelijke Randstad met de nadruk op de ruimtelijke randvoorwaarden voor de ontwikkeling van een excellent vestigingsklimaat in de Zuidelijke Randstad.

Aan Ministerie IenM, DG Ruimte en Water dhr. P. Heij (gevraagd advies)

13 JUNI 2013

ADVIES AFSTOOT MONUMENTEN

Een ongevraagd advies aan Minister Blok over de voorgenomen afstoot van 34 Rijksmonumenten met erfgoedstatus.

Aan Minister Wonen en Rijksdienst, de heer drs S.A. Blok

2 MEI 2013

ADVIES OMGEVINGSWET

Een ongevraagd advies over de Omgevingswet waarin het CRa aandacht vraagt voor de borging van kwaliteit van ruimtelijke interventies en onafhankelijke oordeelsvorming.

Aan Minister Infrastructuur en Milieu, Mw. M.H. Schultz van Haegen

MAART 2013

TRANSFORMATIE VAN DE RING

Onderzoek naar de relatie tussen de grote steden en hun ringwegen. Met welke ingrepen is de bereikbaarheidswaarde van de ringwegen in stand te houden terwijl de huidige negatieve impact (op gezondheid, ruimtebeslag en omgevingskwaliteit) verminderd kan worden?

Eigen initiatief

14 FEBRUARI 2013

ADVIES WERKEILAND IJSELMEER

Advies over een voorgenomen werkeiland en behoeve van zandwinning in het IJsselmeer.

Aan Rijkswaterstaat IJsselmeergebied, mvr. M. Creemers (gevraagd advies)

10 DECEMBER 2012

ADVIES RRAAM (RIJK- REGIOPROGRAMMA AMSTERDAM-ALMERE- MARKERMEER)

Advies van het CRa over de Consultatienotitie RRAAM 2012 met als kernpunt het advies om de ontwikkelingen te faseren en rekening te houden met langzamer groeiscenario's.

Aan ministerie IenM, dhr. Ruis
(gevraagd advies)

DEELNAME IN KWALITEITSTEAMS EN JURY'S 2012-2016

ZWOLLE SPOORZONE

Rients Dijkstra is gedurende de periode 2012-2016 lid van het kwaliteitsteam. Focus op het kwaliteitsboek dat het overkoepelende kader voor alle (toekomstige) ruimtelijke projecten is.
lenM, RWS

RING UTRECHT

Rients Dijkstra is gedurende de periode 2012-2016 voorzitter van het kwaliteitsteam en adviseert over de planuitwerking.
lenM, RWS

A7 RING GRONINGEN

Rients Dijkstra is gedurende de periode 2012-2016 voorzitter van het kwaliteitsteam. De focus ligt op begeleiding van de aanbesteding en advisering over de rol van ruimtelijke kwaliteit.
lenM, RWS

BLANKENBURG- VERBINDING

Rients Dijkstra is gedurende de periode 2012-2016 voorzitter van het kwaliteitsteam. Het team adviseert de over de inpassing en vormgeving van de weg.
lenM, RWS

A16 ROTTERDAM

Rients Dijkstra is sinds 2013 voorzitter van het kwaliteitsteam. Het kwaliteitsteam adviseert de projectorganisatie over de inpassing en vormgeving van de weg.
lenM, RWS

AFSLUITDIJK

Eric Luiten is gedurende de periode 2012-2016 voorzitter van het kwaliteitsteam dat de bestuurlijke stuurgroep van RWS en regio in het traject van planvorming en uitvoering van de versterking Afsluitdijk adviseert.
RWS en regio

RUIMTE VOOR DE RIVIER

Eric Luiten is gedurende de periode 2012-2016 voorzitter van het kwaliteitsteam. Advisering en oordeelsvorming over Ruimte voor de rivier projecten, gebaseerd op oa uitvoerings- én opleveringsbezoeken.
RWS

NIEUWE HOLLANDSE WATERLINIE

Eric Luiten is gedurende de periode 2012-2016 voorzitter van het kwaliteitsteam, in opdracht van de waterlinieprovincies. Rijksbetrokkenheid met focus op de Unesco nominatie (OCW).
Liniecommissie (4 gedeputeerden van de waterlinieprovincies)

MARKER WADDEN

Eric Luiten is in 2014-2015 voorzitter van de beoordelingscommissie ruimtelijke kwaliteit bij de aanbesteding van het project Marker Wadden.
RWS en Natuurmonumenten

DIJKVERSTERKING CENTRAAL HOLLAND

Eric Luiten is beoogd voorzitter van het kwaliteitsteam dijkversterking Centraal Holland (Waterschappen Rijnland, Stichtse Rijnlanden en Amstel Gooi en Vecht). Loop
Betrokken Waterschappen

NIEUWE SLEUTELPROJECTEN

Floris Alkemade en daarvoor Frits van Dongen zijn lid (geweest) van de kwaliteitsteams NSP Breda, Den Haag, Arnhem en Rotterdam.
Rients Dijkstra neemt het kwaliteitsteam Zuidasdok op zich.
De kwaliteitsteams adviseren de stuurgroep en voeren gesprekken op het gebied van ruimtelijke kwaliteit in de 'concurrentiegerichtede dialoog' met de marktpartijen.
Betrokken Gemeente, NS, ProRail, Spoorbouwmeester, lenM

SPOORZONE EDE

Eric Luiten is in de periode 2012-2014 lid van het selectieteam Spoorzone Ede. Advisering over aanbesteding voor de bouw van twee onderdoorgangen in de westelijke Spoorzone Ede.
gemeente Ede, NS en ProRail

JURY KINDERDIJK

Eric Luiten is in 2014 voorzitter van de jury van de open oproep Kinderdijk, uitgeschreven door Architectuur Lokaal, voor het nieuwe entreegebied en bezoekerscentrum van Kinderdijk.
Stichting Werelderfgoed Kinderdijk

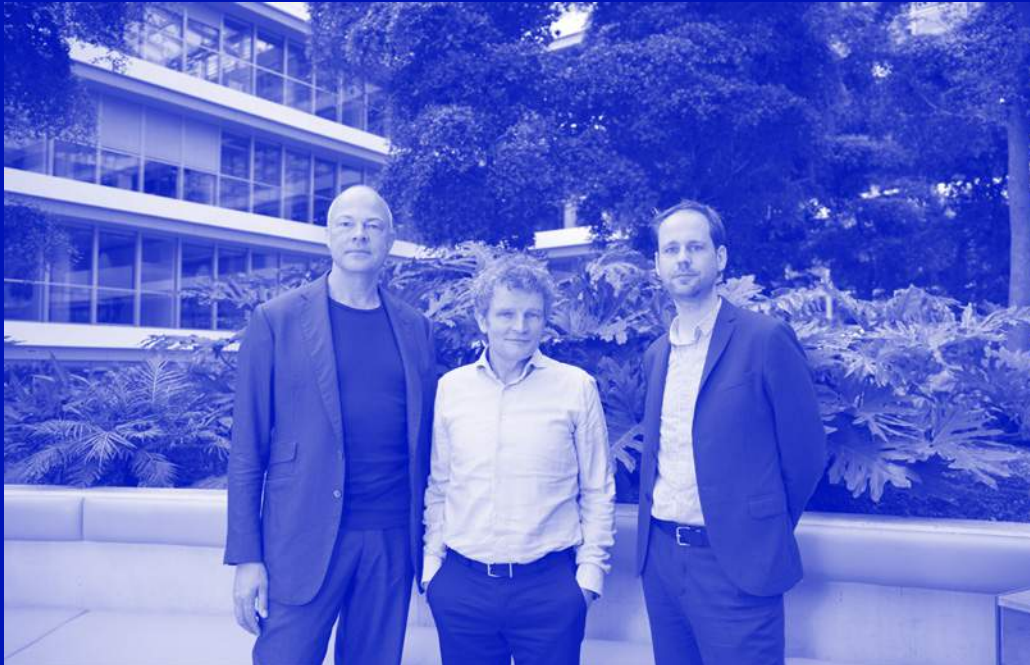
JURY EO WIJERS- PRIJSVRAAG 2014-2015

Rients Dijkstra is jurylid van de De EO Wijers-prijsvraag 2014-2015. Onderwerp is de ambitie van de regio 'Stedendriehoek' om in 2030 energie-neutraal te zijn.
EO Wijers stichting

GOUDEN PIRAMIDE

De voorzitter van het CRa was gedurende de edities van 2012 tot en met 2016 de voorzitter van de jury van de Gouden Piramide, de rijksprijs voor goed opdrachtgeverschap.
OCW

Introductie nieuw CRa

Per 1 september vormen landschapsarchitect Berno Strootman en architect-stedenbouwkundige Daan Zandbelt samen met Rijksbouwmeester Floris Alkemade het College van Rijksadviseurs. Berno Strootman is door de staatssecretaris van Economische Zaken Martijn van Dam benoemd en Daan Zandbelt door de minister van Infrastructuur en Milieu Melanie Schultz. Beiden dragen de titel Rijksadviseur voor de Fysieke Leefomgeving en zijn benoemd voor een termijn van vier jaar.

BERNO STROOTMAN

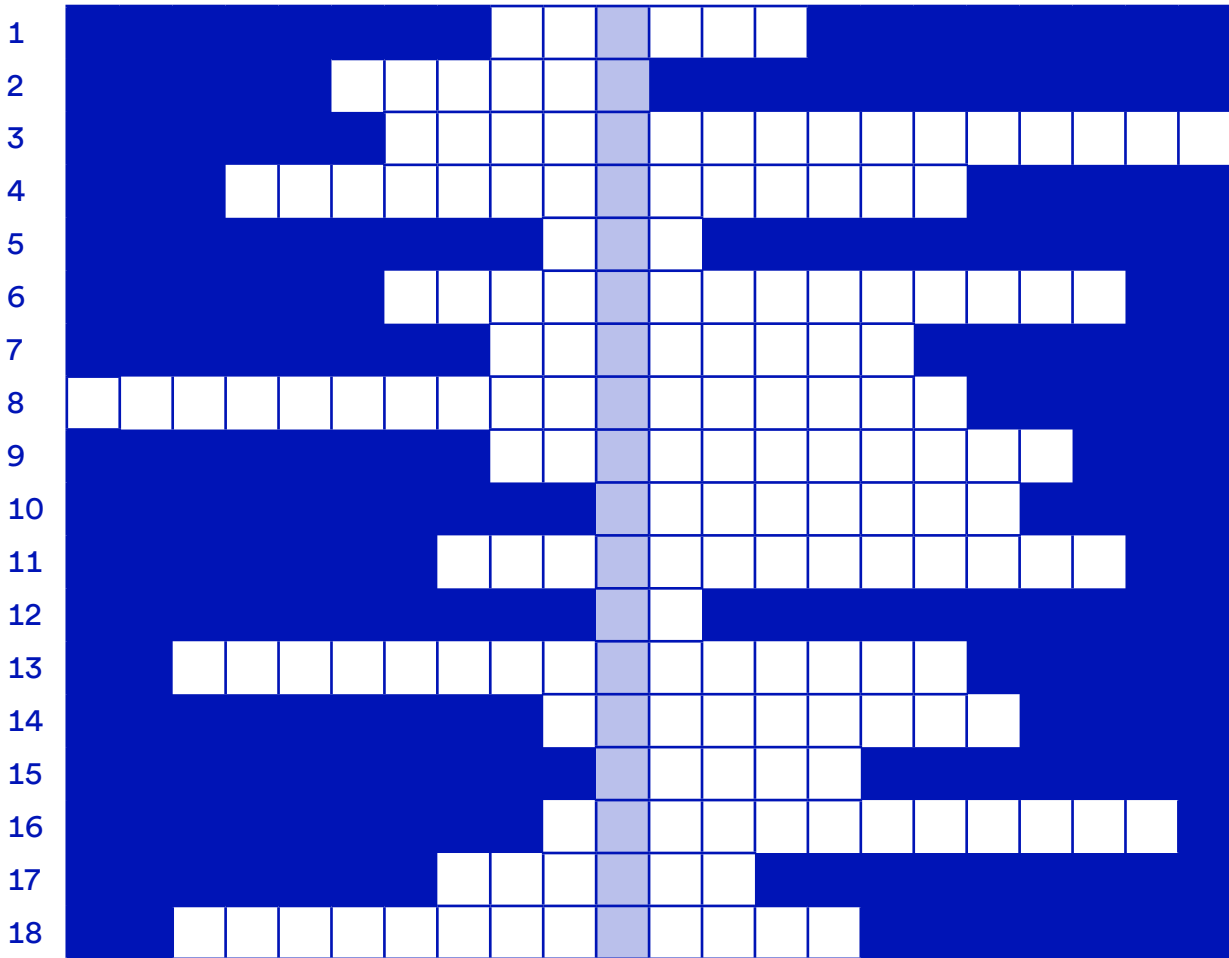
Berno Strootman (1961) is landschapsarchitect en oprichter/directeur van Strootman Landschapsarchitecten en heeft ruime ervaring als ontwerper met een breed scala aan ruimtelijke opgaven. Hij heeft gewerkt aan strategische opgaven en het vertalen daarvan naar concrete maatregelen en aan een groot aantal watergerelateerde opgaven. Daarnaast heeft hij veel ervaring met het ontwerpen van parken en landgoederen. Het omgaan met cultureel erfgoed in ruimtelijke plannen is voor hem een belangrijk aandachtspunt.

DAAN ZANDBELT

Daan Zandbelt (1975) is architect, stedenbouwkundige en partner bij De Zwarte Hond, een bureau voor architectuur en stedenbouw met vestigingen in Rotterdam, Groningen en Keulen. Vanuit Rotterdam werkt hij aan complexe stedelijke projecten die variëren van regionale structuurvisies tot precieze ruimtelijke stedenbouwkundige en architectonische interventies.

OMSCHRIJVINGEN

- 1 blijvende man
- 2 Schultz' antwoord, Schrijnen's klus
- 3 Kamp's opgave, Nijpels' missie
- 4 pay-off van de nieuwe wet
- 5 de aannemer wordt zijn eigen opdrachtgever
- 6 hands-on mopperkonten
- 7 eufemisme voor 100MW en meer
- 8 extra omweg onder de rivier door
- 9 32 strekkende kilometer Roosegaarde
- 10 bezwering van een uitdijende vrijetijdseconomie in de rand van het land
- 11 aanbod van architecten, stedenbouwkundigen en landschapsarchitecten
- 12 half verdiept en dus lek
- 13 onvoltooid bestuurlijk avontuur
- 14 het ov kan ook best een dagje zonder u
- 15 misschien niet de beste krant van Nederland?
- 16 voormalige koningin onder de kunstwerken
- 17 schijnbaar het enige waar RWS nog op wil sturen
- 18 BLOK's spaarvarken

COLOFON

Dit is een uitgave van het College van
Rijksadviseurs

Floris Alkemade,
Rijksbouwmeester

Rients Dijkstra,
Rijksadviseur Infrastructuur en Stad

Eric Luiten,
Rijksadviseur Landschap en Water

Ontwerp:
Van Lennep, Amsterdam

Tekst:
College van Rijksadviseurs, met
medewerking van Fred Feddes

Fotografie:
Jeroen Bosch, Christiaan Krouwels
en anderen

CRa

College van Rijksadviseurs

College van Rijksadviseurs
Postbus 20952
2500 EZ Den Haag

bezoekadres:
Korte Voorhout 7, 2511 CW Den Haag
telefoon secretariaat: 088 – 1158171

e-mail:
postbus.rijksadviseurs@rijksoverheid.nl
www.collegevanrijksadviseurs.nl

2020